

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 14 • પ્રકરણ : 12 • સળંગ અંક : 168

26 માર્ચ 2009

શેષ લવાજમ : £27.08 / £43.33

પાટણની પીડિતાને ન્યાય છતાં લડત હજીયે બહુ લાંબી

• પ્રકાશ ન. શાહ

આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિવસની ઉજવણી સોમાં વરસમાં પ્રવેશવામાં હતી અને પાટણ કોલેજની ભલાનકૃતા છાત્રાના કેસમાં છ શિક્ષકોને જનમટીપ પડી : એક રીતે, ગુજરાત પૂરતી તો, મહિલા વરસના શતાબ્દી પર્વની આ એક નાંદી ઘટના જ લેખાશે. ફાસ્ટ ટ્રેક કોર્ટમાં એક જ વરસના ટૂંકા ગાળામાં કેસ ચાલવો અને ચુકાદો આવી જવો, એ પણ ઈતિહાસસર્જક બિના છે. જોકે સરકાર અને ન્યાયતંત્ર બેઉએ પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી વિપરીત ઝડપે કામ આપ્યું એનું રહસ્ય આ છાત્રાના હિમ્મતભરે બહાર આવવામાં અને ગુજરાતવ્યાપી ઉદ્દેકને વાચા આપવામાં અમદાવાદમાં નાગરિક ફોરમે ('અવાજ' અને 'મહિલા સાંસ્કૃતિક સંઘ'ના મુખ્ય બળ ઉપર) ઉપાર્ડેલ ઝુંબેશઝંડામાં તેમજ કાનૂની મોરચે 'નવસર્જન'ની સક્રિયતામાં રહેલું છે. જો કે પહેલો યશ તો આપણે એ છાત્રાને જ આપીશું જેણે બદનામી અને બદલાલીના ડર વગર કાનૂની લડત આપવાનો નિર્ધાર કરી જાણ્યો. સમાજમાં આસુરી બળોના જંગલમાં એની આ બહાદુરી મેઘાણીની ચારણ કન્યા કરતાં મુદ્દલ ઓછી નહોતી અને નથી. ખેતમજૂરી પર નભતાં માવતરની આ દીકરી, સહેલાઈથી ઊંચે માર્કે પાસ થઈ શિક્ષિકા બનવાના રાજમાર્ગને વળગી રહી શકી હોત; પણ એણે નવી ભોં ભાંગી, અને જેઓ સામાજિક શીલને સારુ લડવા ઈચ્છતાં હશે પણ બહાર નહીં આવી શકતાં હોય એમનો ભો પણ ભાંગ્યો.

હમણાં રાજ્યો વ્યક્ત કર્યો, આ ચુકાદાને શતાબ્દી વર્ષની નાંદી ઘટના કહીને; પણ નારાજીપો તેમજ ફરિયાદ અને ફિકરનાં કારણો ઓછાં નથી. જે નફ્ટાઈ-નકટાઈથી પેટભૂખ્યા વકીલોએ સામૂહિક બળાત્કારના છયે આરોપીઓ વાસ્તે છેલ્લેલાં જાણોમાં રહેમ માગી, શું કહીશું એમની એ દલીલો વિશે. એમણે કહ્યું કે અમારા અસીલો કંઈ 'રીઠા ગુનેગારો' ('હેબિચ્યુઅલ કિમિનલ્સ') નથી બચારા કાચાકુંવારા! સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૭થી જાન્યુઆરી ૨૦૦૮ સુધી સળંગ ચાલેલો સિલસિલો જેમને નામે નોંધાયેલો છે (જોકે ચોપડે બરાબર નહીં ચડેલી આ 'પ્રવૃત્તિ' નોંધાયેલા મહિનાઓ જેટલાં જ વરસો જૂની છે) એમને રીઠા નહીં લેખાવવાની આ ચેષ્ટા વિશે શું કહેવું, સિવાય કે કાળા ડગલાં તે કાળા ડગલાં.

વસમું અને વરવું તો, એમ તો, આ છ શૂરા ભાઈલોગના પત્નીલોકની પ્રતિક્રિયાઓથી પણ લાગ્યું. એક આરોપીની પત્નીએ કહ્યું કે અદાલતે 'બે છોકરાના બાપ' કરતાં અઢાર વરસની છોકરડી ઉપર વધુ ભાર મૂક્યો! નરવો સૂર અલબત્ત પબ્લિક પ્રોસીક્યુટર નયના ભટ્ટનો (ચુકાદો આવી ગયો ત્યાં સુધી રાજ્ય સરકારે જેને ફેદિયું પણ આપ્યું નથી, એમનો) હતો કે આ શિક્ષકોએ છાત્રાઓ સાથેના સંબંધનું પાવિત્ર્ય જાળવ્યું નથી અને પોતાનાં કુટુંબનોયે ટ્રોલ કર્યો છે. પબ્લિક પ્રોસીક્યુટરની આ ટિપ્પણી, ચુકાદા સબબ તત્કાળ પ્રતિક્રિયાઓ વચ્ચે સુવર્ણરેખ શી દીસે-દીપે છે.

સરકારે, છાત્રાની માગણીથી અને લોકમતના દબાણથી નીમેલાં પબ્લિક પ્રોસીક્યુટર નયના ભટ્ટની સેવાઓ બદલ પાઈ પણ નહીં પરખાવ્યાનો જે ઉલ્લેખ કર્યો એ તો સરકારની એકંદર કારકિર્દી અને કામગીરીના સંદર્ભમાં એક દર્શાવણું ટોચકુંયે હોય તો હોય. સરકારમાં ગાંધીનગરથી માંડીને પાટણ સુધીના સ્તરે વિરાજિવાઓ પૈકી કોઈક તબક્કે આંખ આડા કાનની તો કોઈક તબક્કે મેળાપીપણાની વિગતો પાર વિનાની છે. અહીં નમૂના દાખલ એક બે નિર્દેશો જ બસ થઈ પડશે. વરસોનાં વરસો પાટણ કાંડ જરી રહી શક્યો એ લક્ષમાં લઈને

રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચે આનંદીબહેન પટેલને મંત્રીમંડળમાંથી પડતા મુકવાની (બરતરફ કરવાની) ભલામણ કર્યાને હવે વરસ થવામાં છે. હાલ અન્ય ખાતાનો હવાલો સંભાળી રહેલાં આનંદીબહેન ગઈ સરકારમાં શિક્ષણ મંત્રી હતાં તેમજ શિક્ષણ ખાતાની જવાબદારી એમણે તેઓ પાટણથી ધારાસભામાં બેસતાં થયાં તે અગાઉથી સંભાળેલી હતી. પહેલવહેલી વાર પાટણનો આ બળાત્કારી સિલસિલો એમના ધ્યાન ઉપર જાન્યુઆરી ૨૦૦૦માં લાવવામાં આવ્યો હતો. એમણે તે પછી બધો વખત પોતાના ખાતાને આ મુદ્દે સુપુમ રાખવાની સક્રિયતા દાખવી છે. છેક ૨૦૦૮ના ફેબ્રુઆરીમાં આ બધું બહાર આવ્યું જ્યારે આનંદીબહેન પાસે શિક્ષણ ખાતું નહોતું.

પણ તેથી કેં મંત્રીમંડળની સંયુક્ત જવાબદારી તો મટી જતી નથી. ૨૦૦૮ના ફેબ્રુઆરીમાં જ્યારે વિગતો બહાર આવવા લાગી ત્યારે મંત્રીમંડળે પોતાની 'સંયુક્ત જવાબદારી' કેવી તો બખૂબી નિભાવી હશે એનો અંદાજ અહેસાસ પાટણ પીટીસી કોલેજ વાલી મંડળના પ્રમુખ ધેમરભાઈ ચૌધરીએ રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ સમક્ષ ૨૧-૪-૨૦૦૮ નાખેલી ધા ઉપરથી આવે છે. આ કેસ સંબંધે રજૂઆત કરવા માટે સતલાસણાની શાળામાંથી (જ્યાં તેઓ શિક્ષક છે) ગેરહાજર રહેવું પડે ત્યારે આચાર્યની મૌખિક પરવાનગી મેળવ્યા છતાં શાળા સંચાલકોએ એમને 'રાજકીય દબાણ'થી નોટિસ આપ્યાનું એમનું કહેવું હતું અને છે. એમણે પંચને આપેલી વિગત મુજબ "આ બનાવને લઈને અમે ગાંધીનગર ખાતે તા. ૨૬-૨-૨૦૦૮ના રોજ મુખ્યમંત્રીશ્રીને આવેદનપત્ર આપવા ગયા હતા. અહીં પોલીસે અમને ગેરકાયદેસર અટકાવ્યા હતા. રાજ્ય સરકારના મંત્રીઓ રમાણભાઈ વોરા તેમજ અમિતભાઈ શાહ, શંકરભાઈ ચૌધરી (ધારાસભ્ય) તેમજ ઋષિકેશ પટેલ અને કે.સી.પટેલ સહિત ભાજપના આગેવાનોએ અમોને આ મુદ્દો બંધ કરી દેવા જણાવેલ છે અને આવેદનપત્ર આપવાની પણ ના પાડેલ છે. શિક્ષણમંત્રી અને અમિતભાઈએ મને એકલાને બોલાવીને એ પણ કહેલ છે કે જો તમો આમાં રસ લો છો તો તમારી નોકરી ઉપર પણ ગંભીર અસર પડશે."

રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગની ભલામણ અને માનવ અધિકાર પંચ સમક્ષની ધા, આ બેના ઉજાસમાં ગુજરાત સરકારની છબિ કેવીક નીખરે છે! આ સરકારમાં કલંકિત મંત્રી માત્ર માયા કોડનાની એક જ નથી, આનંદીબહેન પટેલ પણ છે. કાનૂની ચુકાદાએ તો એનું કામ કર્યું, પણ રાજ્ય સરકારે પોતે રાજકીય નીતિમત્તાનાં બુનિયાદી ધારાધોરણો મુજબ વરતવાનું હજુ બાકી છે.

દરમ્યાન, મહિલા દિવસના શતાબ્દી પર્વે આ નાંદી ઘટના બદલ આનંદ વ્યક્ત કરવા સાથે કેવળ શાસકીય અગ્રવર્ગ સામે જ નહીં પણ નાગરિક સમાજના એક અગત્યના હિસ્સા સામેય ફરિયાદની લાગણી પુનઃ પુનઃ દર્જ કરવી રહે છે. આ હિસ્સો તે અલબત્ત અધ્યાપક સમુદાયનો છે. 'અભિદૃષ્ટિ' માસિકની હિલચાલ કે બે પાંચ સંવેદનશીલ અધ્યાપકોની વેદના-પ્રકોપ-લાગણી બાદ કરતાં આખાં ને આખાં અધ્યાપક યુનિયનો મહાભારતના સભા પર્વમાં ભીષ્મ ને ટ્રોણની પંગતમાં (દુઃશાસનની તરફેણમાં?) મૌન જવા માલૂમ પડે ત્યારે શું કહેવું, કોને કહેવું.

(સદ્ભાવ :

<http://www.opinionmagazine.net/Samantar-Gujarat>)

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્કારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

શેષ લવાજમ આ દેશ માટે £27.08 તેમ જ પરદેશ માટે £43.33 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communications ને મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY,
Middlesex HA0 2JZ [U.K.]
Tel. : [+44] 020 - 8902 0993
e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004
Tel. : [022] 2386 2843
e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીય બેંક પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,500ની રકમ,

Vipool Kalyaniને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :
Address :
.....
Post Code :
Telephone :
e.mail :
Subscription : £27.08 / £43.33
Date :

Dreaming In Gujarati

• Shailja Patel

The children in my dreams
speak in Gujarati

turn their trusting faces to the sun
say to me
care for us nurture us
in my dreams I shudder and I run.

I am six
in a playground of white children
Darkie, sing us an Indian song!

Eight
in a roomful of elders
all mock my broken Gujarati
English girl!
Twelve, I tunnel into books
forge an armor of English words.

Eighteen, shaved head
combat boots -
shamed by masis
in white saris
neon judgments
singe my western head.

Mother tongue.
Matrubhasha
tongue of the mother
I murder in myself.

Through the years I watch Gujarati
swell the swaggering egos of men
mirror them over and over
at twice their natural size.

Through the years
I watch Gujarati dissolve
bones and teeth of women, break them
on anvils of duty and service, burn them
to skeletal ash.

Words that don't exist in Gujarati:
Self-expression.
Individual.
Lesbian.

English rises in my throat
rapier flashed at yuppie boys
who claim their people "civilized" mine.
Thunderbolt hurled

at cab drivers yelling
Dirty black bastard!
Force-field against teenage hoods
hissing
Fucking Paki bitch!
Their tongue - or mine?
Have I become the enemy?

Listen:
my father speaks Urdu
language of dancing peacocks
rosewater fountains
even its curses are beautiful.
He speaks Hindi

suave and melodic
earthy Punjabi
salty rich as saag paneer
coastal Kiswahili
laced with Arabic,
he speaks Gujarati
solid ancestral pride.

Five languages
five different worlds
yet English
shrinks
him
down
before white men
who think their flat cold spiky words
make the only reality.

Words that don't exist in English:
Najjar
Garba
Arati.

If we cannot name it
does it exist?
When we lose language
does culture die? What happens
to a tongue of milk-heavy
cows, earthen pots
jingling anklets, temple bells,
when its children
grow up in Silicon Valley
to become
programmers?

Then there's American:
Kin'uh get some service?
Dontcha have ice?
Not:
May I have please?
Ben, mane madhath karso?
Tafadhali nipe rafiki
Donnez-moi, s'il vous plait
Puedo tener.....

Hello, I said can I get some service?!
Like, where's the line for Ay-mericans
in this goddamn airport?

Words that atomized two hundred thousand
Iraqis:
Didja see how we kicked some major ass in
the Gulf?
Lit up Bagdad like the fourth a' July!
Whipped those sand-niggers into a parking
lot!

The children in my dreams speak in Gujarati
bright as butter
succulent cherries
sounds I can paint on the air with my breath
dance through like a Sufi mystic
words I can weep and howl and devour
words I can kiss and taste and dream
this tongue
I take
back.

ગુજરાતીનું સ્વપ્ન

• શૈલજ પટેલ

મારા સ્વપ્નામાંનાં બાળકો
ગુજરાતીમાં બોલે છે
વિશ્વાસપૂર્ણ પોતાના ચહેરા સૂર્ય ભાણી ફેરવીને
તે મને કહે છે
અમારી સંભાળ રાખ, અમારું પોષણ કર
મારા સ્વપ્નામાં હું કાંપી ઊઠું છું અને દોડી જાઉં છું.

છ વર્ષની હું
ગોરાં બાળકો વચ્ચે પ્લેગાઉન્ડમાં રમું છું
એય કાળુડી અમને એક ઈન્ડિયન ગીત સંભળાવ !

આઠ વર્ષની હું
ઓરડામાં બધા વડીલો વચ્ચે બેઠી છું
મારી ભાંગીતૂટી ગુજરાતી બોલી પર તેઓ હસે છે
અંગ્રેજી છોકરી !

બાર વર્ષે, હું પુસ્તકોમાં ગરકાવ થઈ જાઉં છું
અંગ્રેજી શબ્દોનું બનાવટી બાપ્તર પહેરી લઉં છું.

અઢાર વર્ષે, માથું મુંડાવી
લશ્કરી બૂટ પહેરી,
ધોળી સાડીઓવાળી
મારી માસીઓને શરમમાં નાખું છું
તેમના નિયોન સંકેતોથી
મારું પશ્ચિમી માથું ઢાંચે છે.

મધરટંગ
માતૃભાષા
માતાની જીભ
હું અંદર ને અંદર તેનું ખૂન કરું છું

વર્ષો સુધી, હું જોતી આવી છું કે ગુજરાતી
પુરુષોના ઘમંડી અહમ્ને પોરસતી રહી છે,
જવાબદારી અને સેવાના એરણ નીચે તેમને તોડી ભાંગે
છે,
અસ્થિપિંજર થાય ત્યાં સુધી તેમને બાળે છે.

જે શબ્દો ગુજરાતીમાં હયાત નથી
Self-expression.
Individual.
Lesbian.

અંગ્રેજીનો અવાજ મારા ગળામાંથી નીકળે છે
ચાપ્પી છોકરાઓ તરફ કટારની ધાર ચમકાવતી ભાષા.
તેઓ દાવો કરે છે કે તેમના લોકોએ મને 'સંસ્કારી'
બનાવી છે.

કેબડાઈવરો તરફ વીજળીના કડાકાની જેમ
ગાળો ફેંકાય છે
Dirty black bastard !
હૂડથી ઢંકાયેલાં માથાંવાળા કિશોરો તરફ
જેરજેરથી ફૂંકાડા ફૂંકાય છે
Fucking Paki bitch !

“ઓપિનિયન”/ Opinion

તેની ભાષા - કે પછી મારી ?
શું હું હવે દુશ્મન બની ગઈ છું ?

સાંભળો :
મારા પિતા ઉર્દૂ બોલે છે,
થનગનતા મોરલાની ભાષા
ગુલાબજળના ફુવારા
તેની ગાળો પણ સુંદર છે.
તે હિન્દી બોલે છે.
વિવેકી અને સુસ્વર
સ્થૂળ પંજાબી બોલે છે
સાગ-પનીર જેવી તમતમતી.
કાંઠાની સ્વાહિલી બોલે છે,
અરબી ભાષાથી રંગાયેલી,
તે ગુજરાતી બોલે છે,
બાપદાદાના પૂરેપૂરા ગૌરવથી.

પાંચ ભાષા
પાંચ જુદી દુનિયાઓ
છતાં અંગ્રેજી તેમને
વામન બનાવે છે
ગોરા લોકોની સામે
જે માને છે કે તેમના ઠંડાગાર તીક્ષ્ણ શબ્દો જ
માત્ર સચ્ચાઈ રચે છે.

જે શબ્દો અંગ્રેજીમાં હયાત નથી
નજર
ગરબા
આરતી,

જેને આપણે નામ ન આપી શકીએ
તે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે ?
જ્યારે આપણે ભાષા ખોઈએ છીએ
ત્યારે શું આપણી સંસ્કૃતિ મૃત્યુ પામે છે ? ટૂંકાણી ગાયો
માટીના ઘડા, રણજણતાં ઝાંઝરો, મંદિરના ઘંટારવની
ભાષાનું શું થાય ?
જ્યારે તેનાં બાળકો પ્રોગ્રામરો બનવા સિલિકોન વેલીમાં
ઊછરી રહ્યાં હોય ત્યારે શું થાય છે ?

અને પછી એક અમેરિકન ભાષા પણ છે :
Kin'uh get some service ?
Dontcha have ice ?
નહીં કે
May I have please ?
બહેન, મને મદદ કરશો ?
Tafadhali nipe rafiki
Donnez-moi, s'il vous plait
Puedo tener

હલ્લો, મેં કહ્યું, can I get some service ?!
જેમ કે where's the line for Ay-mericans
in this goddamn airport ?
જે શબ્દોએ બે લાખ ઈરાકીઓને ભસ્મભૂત કરી નાખ્યા:
Didja see how we kicked some major ass
in the Gulf ?
Lit up Bagdad like the fourth a' July !

Whipped those sand-niggers into a parking

મારા સ્વપ્નામાં બાળકો ગુજરાતી બોલે છે
માખણ જેવી ચોખ્ખી
ચેરીઝ જેવી રસાદાર
મારા શ્વાસથી હવામાં ચીતરી શકું તેવા અવાજવાળી
સૂકી સંતની જેમ ગોળાકારમાં નાચતી
જે શબ્દો હું રડી શકું, ચિન્કારી શકું, જેમનો સ્વાદ માણી
શકું
આ ભાષા
હું
પાછી અપનાવું છું.

(અનુવાદક : ભદ્રા વડગામા)

સ્લમડોગ

• અહમદ 'ગુલ'

હું ભારતી
હું સ્લમડોગ !
મારી યાતના, મારી પીડા
મારાં વ્યથિત જીવન પર
વિશ્વ ન્યોછાવર
મારી દુર્દેશાની
મારાં ગંદકીભર્યાં જીવનની
ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં, ખાંસતી, હાંફતી, હાડપિંજર
જિન્દગીની ઝાકઝમાળ
રજૂઆત !
રજત. તામ્ર, સુવર્ણ
પદકોની વર્ષા !
મુજ પર
આ અંત નથી, શરૂઆત છે
ફરીથી કોઈ પરદેશી
આવશે
મારી કંગાલિયતને
મારી આસપાસનાં ગંધાતાં વાતાવરણને
મારા શરીર પર લટકતાં ચીથરાંને
કચકડામાં મઢી,
કોઈ નવું નામ આપી
મારી દરિદ્રતાને વેચશે
વાહવાહ પામશે,
ધૂમ કમાણી કરશે.
પણ તમે ?
છ છ દાયકાઓથી
મારા ભાગ્યના ઘડવૈયાઓ,
ચૂપ કેમ છો ? કંઈ તો બોલો :
કોણે અપાવ્યું, મને
આ બિરુદ ?

[27 James Street, BATLEY, West
Yorkshire, WF17 7PS U.K.]

માર્ચ 2009

ભગવતનું એ ભાગવત, શબ્દકોષ શાળા

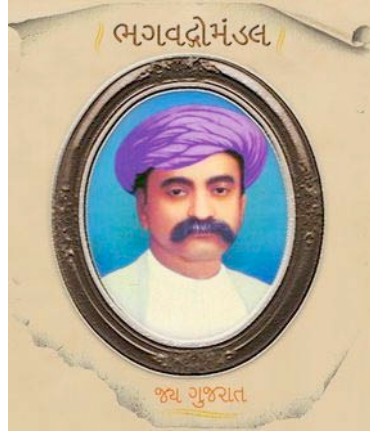
રાજવીને મળવા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ જઈ શકતી. તેણે માત્ર એક જ કામ કરવાનું - નીચેના કાર્યાલયમાંથી 'સત્યં ચ સત્યં' વાળી બે આનાવાળી ટિકિટ ચોંટાડીને અરજી કરવાની. રાજવી પોતે ખુરશી ઉપર બેઠા જ હોય. કહે છે કે એકવાર એક પોલીસ-કર્મચારીની વિધવા પોતાના નાના છોકરાને આંગળીએ વળગાડીને આવી. વિધવાનો પતિ રાજ કર્તવ્ય બજાવતાં મરણ પામેલો અને યુવાન વિધવાને આજીવિકાનું કશું સાધન ન હતું. તે પેન્શન માટે આવેલી. વિધવાની નાની ઉંમર જોતાં સુધારક રાજવીએ તેને પુનર્લગ્ન કરી લેવાની સલાહ આપી. આવી સલાહ સાંભળતાં જ વિધવા ઊકળી ઊઠી. તે બોલી, 'મારો ધણી તો મર્દ હતો, પૂરી મર્દાનગી બતાવતાં બતાવતાં તે માર્યો ગયો, પણ મને ખબર ન હતી કે મારા ધણીનો ધણી આવો બાયલો હશે. જો પહેલેથી ખબર હોત તો હું અહીં આવત જ નહીં.' પોતાના નાના છોકરાને લક્ષ્ય કરીને તે બોલી, 'હૈંડ ... હૈંડ ... પાછાં ઘરે જઈએ. આપણે ખોટી જગ્યાએ આવી ગયાં છીએ.' બાઈ સડસડાટ ચાલતી થઈ. આવાં કઠોર વેણ સાંભળીને પણ રાજવી જરા વિચલિત ન થયા. તેમણે તરત જ બાઈની અરજી મંજૂર કરી દીધી.

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દજીએ 'ભગવત - ગુણભંડાર' પુસ્તકમાં આશીર્વાચન લખતાં આ લખાણ કર્યું છે. અને પછી, જાણીતી અત્યુક્તિભરી સચ્ચિદાનન્દ મુદ્રામાં એ જણાવે છે : 'વાણી-સ્વાતંત્ર્યનો આથી વધુ ક્યો નમૂનો હોય ?'

કાઠિયાવાડના પ્રગતિશીલ રાજવીઓમાં ગોંડલના રાજ ભગવતસિંહજી (જન્મ : ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૬૫, ધોરાજી - અવસાન : ૯ માર્ચ ૧૯૪૪, ગોંડલ) મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે અનેક વર્ષોની મહેનતના પરિણામસ્વરૂપ તૈયાર કરાવેલા ગુજરાતી શબ્દકોષ 'ભગવદ્ગોમંડલ'ની મૂળ પ્રત આજે પણ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સચવાઈ છે.

ઈતિહાસકાર દંપતી શીરીન અને મકરન્દ મહેતાનાં જણાવ્યા અનુસાર, રાજકોટની રાજકુમારે કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યા બાદ, ભગવતસિંહજી ૧૮૮૩માં ઈંગ્લેન્ડ આવેલા. તેમને શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ખાસ

રસ હોવાથી પ્રાથમિક નિશાળોથી માંડીને ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ અને એડિનબરો યુનિવર્સિટીઓની મુલાકાત લીધી હતી. વગદાર અંગ્રેજી સાથે સતત સંપર્કમાં રહેતા. હિંદના રાજમહારાજાઓને અને દીવાનોને મળવામાં તેમને ઓર મજા પડતી. 'જર્નલ ઓફ અ વિઝીટ ટુ ઈંગ્લેન્ડ ઈન ૧૯૮૩' નામે તેમણે પ્રવાસના અનુભવોનો એક ગ્રંથ આપ્યો છે. તે સમયના હિંદ તેમ જ બ્રિટન વચ્ચેના તત્કાલીન સંબંધો સમજાવા માટે આ અગત્યનું સ્રોત-સાધન છે. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં, તે દિવસોમાં, શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા પ્રોફેસરી કરતા હતા. ભગવતસિંહજીએ તેમની સંગાથે રાજકારણ સમેતની ચર્ચા કરી હોવાનું ય નોંધાયું છે.

ગોંડલનરેશ પછી, મેડિકલ કોલેજ જોવા એડિનબરો ગયા. રસપૂર્વક વિવિધ વિભાગો જોયા. તેમને મેડિસીન શીખવાની ઈચ્છા જાગી. તેમને મેડિકલ ફેકલ્ટીમાં પ્રવેશ મળી ગયો અને તેમણે 'બેચલર ઈન મેડિસીન'ની ઉપાધિ મેળવી. વળી, લંડન યુનિવર્સિટીએ ૧૮૮૭માં ડોક્ટર ઓફ લેટર્સની માનદ્ ડિગ્રી એનાયત કરી. એ દિવસોમાં, અહીં 'નેશનલ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન' નામે સંસ્થા હતી. બ્રિસ્ટલનાં સુખ્યાત દૂરંદેશ સમાજસુધારક સન્નારી મેરી કાર્પેન્ટરે તેની ૧૮૭૦માં સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થામાં ભગવતસિંહજીએ ઘણો રસ લીધેલો. હિંદમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય મુલાકાતીઓની ભાષાકીય તેમ જ અન્ય શૈક્ષણિક સવલતો પૂરી પાડવાનો કેન્દ્રગામી આશય હતો, તેમ આ ઈતિહાસકાર દંપતી નોંધે છે.

ભગવતસિંહજીના સમયગાળામાં, એડિનબરો યુનિવર્સિટીના હિન્દી વિદ્યાર્થીઓએ, સન ૧૮૮૨માં, 'એડિનબરો ઈન્ડિયન એસોસિયેશન'ની રચના કરેલી. તેમાં પારસી અને બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ મુખ્ય હતા. સ્કોટલેન્ડના રોકાણ વેળા, વળી,

મહારાજા એડિનબરોની અંધશાળા જોવા ગયેલા. અંધજનોને બ્રેઇલ લિપિ શીખવા ઉપરાંત હુન્નરઉદ્યોગ કરતા જોઈને ગોંડલનરેશ છક્ક થઈ ગયેલા, તેમ કહેવાય છે. તેમણે લખ્યું છે, 'સાચા માનવકલ્યાણ ખાતર હિંદમાં આવી કોઈ પ્રેક્ટિકલ સંસ્થા થાય તો તે મંદિરો કરતાં પણ ઈશ્વરની વધારે સમીપ રહેશે.'

લંડન કોલેજ

પ્રવાસ અને વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો લખવા ઉપરાંત, ભગવતસિંહજી ગુજરાતી ભાષામાં અને કેળવણીમાં ખૂબ જ રસ લેતા હતા, તેમ 'ભગવત - ગુણભંડાર' પુસ્તકના કર્તા રાજેન્દ્ર દવે નોંધે છે. 'કચેરી, તુમારો કે દક્તરી કામમાં અંગ્રેજી ભાષાને બદલે વધુમાં વધુ ગુજરાતી ભાષાને અને શબ્દોને પ્રાધાન્ય આપવામાં તેમનો માતૃભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ભક્તિ પ્રદર્શિત થતાં હતાં. તેઓને માતૃભાષા ગુજરાતીમાં સર્વાંગસંપૂર્ણ શબ્દકોષની ખામી વખતથી સાલતી હતી.' ઈ.સ. ૧૯૧૫ની આસપાસથી કોઈ પણ કોષમાં જોવામાં ન આવતા હોય તેવા નવીન શબ્દોનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો. તેમણે આવા વીસ હજાર શબ્દો એકઠા કર્યા હતા. રાજવી હોવા છતાં, ગોંડલનરેશ ભગવતસિંહજીએ 'ભગવદ્ગોમંડલ' જેવો વિશાળ શબ્દકોષ ગુજરાતી સાહિત્યજગતને આપ્યો. કહેવાય છે કે લોકો સાથે - ખાસ કરીને ગામડાંની પ્રજા સાથે - વાતચીત કરતાં કરતાં જે કોઈ નવો શબ્દ તેમને સાંભળવા મળતો તેની તરત જ નોંધ કરી લેતા. ઘણીવાર તો કાગળ હાજર ન હોય તો પોતાના સફેદ ડગલા ઉપર નોંધ કરી લે. આ રીતે તેમણે પોતે હજારો નવાનવા શબ્દો પ્રચલિત કર્યા.

'ભગવદ્ગોમંડલ' કોષ માટે શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં ભગવતસિંહજી ખાસ કાળજી રાખતા. રાજેન્દ્ર દવે લખે છે તેમ, ખેડૂતો, શ્રમજીવીઓ, ગામડિયાઓ અને બીજા દરેક પ્રકારના અરજદારોથી માંડી સંસ્કારી પુરુષો સાથેની વાતચીતમાં, રાજ્યના પત્રો, રેલવે, રેવન્યુ, ન્યાય વગેરે ખાતાવાર જુદાંજુદાં કામકાજ, અખબાર, પત્રિકા, સામયિક, પુસ્તકોનાં વાચન દરમિયાન તેઓને જે શબ્દ-અર્થ, ઈતિહાસ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે ધ્યાન ખેંચનારાં લાગે કે તરત જ તેઓ નોંધ કરી લેતા. વૈદક, ન્યાય, શિલ્પ, કળા, જ્યોતિષ, કાવ્ય, પિંગળ, અલંકાર, વેદાંત, સંગીત, વહાણવટું, પુરાણ, તંત્ર વગેરેના પારિભાષિક શબ્દો,

કૃષ્ણ, શિવ, વિષ્ણુ વગેરેનાં બધાં નામો, સંગીતનાં વાદ્યો, રાગરાગિણીઓ, કાપડ, દાડ, દેશી ઘરેણાં, દેશી રમતો, પ્રાચીન હથિયાર, બગીચાના છોડ અને વનસ્પતિ, ઘોડાની જાતો, તેના શણગાર અને એઓ, જૈન, મુસલમાન, પારસી, ખોજ, ગ્રામ્ય વગેરે શબ્દો તેમણે પૂરતી ચોકસાઈ, હકીકત અને દૃષ્ટાન્તો સાથે નોંધ્યા છે. હાથી અને હાથીના શણગાર, કેરી અને આંબાની જાત, માછલીની જાત વગેરે જુદેજુદે સ્થળેથી ખાસ મંગાવીને કોષમાં નોંધ્યા છે. આવી રીતે બે લાખ શબ્દો એકઠા કરી ભગવતસિદ્ધિએ સિદ્ધ કરી આખું કે ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ અન્ય ભાષાના શબ્દભંડોળ કરતાં સહેજેય ઓછું નથી.

વેબ્સ્ટર જેવા વિશ્વના શ્રેષ્ઠ કોષોના અભ્યાસ અને ઉપયોગથી ગોંડલનરેશના મનમાં પણ એક ઉચ્ચ કક્ષાના ગુજરાતી કોષની રચના કરવાની મહત્વાકાંક્ષા આકાર લઈ ઊઠી હતી. રાજેન્દ્ર દવેનાં લખાણ મુજબ, આ કાર્યમાં તેમને ગોંડલ રાજ્યના તત્કાલીન વિદ્યાધિકારી ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલનો સહકાર સાંપડેલો. ઈ.સ. ૧૯૨૮ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખથી ગોંડલમાં 'ભગવદ્ગોમંડલ' કોષની વિધિસરની કચેરી શરૂ કરવામાં આવી. સોળ વરસે, ૧૯૪૪ના ઓગસ્ટની ૨૫મીએ પહેલો દળદાર ગ્રંથ બહાર પડેલો. અને ૯ માર્ચ ૧૯૫૫ને દિવસે તેનો નવમો અને આખરી ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. રોયલ ચાર પેજ કદનાં ત્રણ કૉલમ ધરાવતા નવ દળદાર ગ્રંથોના ૯,૨૭૦ જેટલા વિશાળ પૃષ્ઠપટમાં તે પથરાયેલો છે. તેમાં કુલ શબ્દભંડોળ બે લાખ, ૮૧ હજાર, ૩૭૭ શબ્દોનું છે. શબ્દભંડોળની જેમ શબ્દના અર્થભંડોળની દૃષ્ટિએ પણ 'ભગવદ્ગોમંડલ' અનુલનીય છે. તેમાં સમાવિષ્ટ શબ્દોના કુલ પાંચ લાખ, ૪૦ હજાર, ૪૫૫ અર્થ એટલે કે શબ્દ દીઠ સરેરાશ બે અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. 'ગુજરાતી લેક્સિકોન'ના અગ્રણી અશોક કરિણિયાના મત અનુસાર, 'ભગવદ્ગોમંડલ' આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનો ઉમદા સંદર્ભગ્રંથ છે. હકીકતે તે આપણો વિસ્તૃત વારસો છે. આપણી ભાષાની તેમ જ આપણી સંસ્કૃતિની સદ્ધર સંપત્તિને પામવા માટે આ મહામૂલા ગ્રંથોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ થવો જરૂરી છે.

આ અમૂલ્ય શબ્દકોષ, હવે સંપૂર્ણપણે, ડિજિટલાઈઝ્ડ સ્વરૂપમાં આપણને પ્રાપ્ત થવાનો છે. અને તેનો સંપૂર્ણ યશ, અલબત્ત, અમારા ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના અજેડ કર્મવીર રતિલાલ ચંદરયાને જ ફાળે છે. રતિલાલભાઈએ આ પહેલાં ડિજિટલાઈઝ્ડ શબ્દકોષ આપ્યો છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા 'સાર્થ ગૂજરાતી જ્ઞાણીકોશ'ને ય એમણે ડિજિટલાઈઝ્ડ કરાવી આપ્યો છે. એમનાં માર્ગદર્શન હેઠળ, અમદાવાદસ્થિત, 'ગુજરાતી લેક્સિકોન'નાં વૃંદે આ કામ, ફક્ત બાર માસની અવધિમાં, ભારે તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં સમ્પન્ન કર્યું છે. રતિલાલ ચંદરયા ઉપરાંત અશોક કરિણિયાની આગેવાનીમાં, આ જૂથમાં કાર્તિક મિસ્ત્રી, જગૃતિ દેસાઈ, મૈત્રી શાહ, શ્રુતિ અમીન, વિધિ પંડ્યા, પાયલ ધરણીધર, સુમૈયા વહોરા, પલક શાહ, પન્ના જાદવનો ય સમાવેશ છે. રતિલાલભાઈને સરસ્વતીદેવી, ખાતરીપૂર્વક, સાક્ષાત્ થાબડશે. પરંતુ, આ દરેકનાં, ચાલો, આપણે સૌ નાનાંમોટાં, ગુજરાતી વાણી રાણીના વકીલ તરીકે, અક્ષત્ ઓવારણાં લઈએ.

આ આખો કોષ શબ્દશઃ કોમ્પેક્ટ ડિસ્કમાં હશે. વળી, www.bhagvadgomandal.com નામની ઈન્ટરનેટી 'સાઈટ' પરથી તે જોઈવાંચી શકાશે તેમ જ મનભાવત ઊતારી પણ શકાશે. ગણતરીના દિવસોમાં, ગુજરાતને ચરણે ધરાનાર આ ભગીરથ કામનું સ્વાભાવિક સદાય સ્વાગત હોય. આપણે સૌ, આથીસ્તો, આ કામને ય હુંફાળી, પૂરી બથે આવકારીશું અને ગુજરાતી ભાષા

સાહિત્યના પ્રસાર તેમ જ પ્રચારનાં આ કામોને સહજ સરળ પણ કરી લઈશું.

પાનબીડું :

શબ્દકોષ રચ્યો સરસ, ભાષાનો ભંડાર,
ગુર્જર ગિરા ગહેકતી, ભગવત ગુણ ભંડાર;
ભગવતનું એ ભાગવત, શબ્દકોષ શણગાર,
અવની પર અવિચળ કિરત, ભગવત ગુણ ભંડાર.

(૨૩.૦૨.૨૦૦૮)

મોહબબત યાને કે કુદરત!

અહામા મુહમ્મદ ઈકબાલનો એક શે'ર છે :

સચ હૈ કિ ખુદા તક હૈ મુહબબત કી રસાઈ
ઔર ગર યકીન હો તો મુહબબત હી ખુદા હૈ

મોહબબતથી કુદરત સુધી પહોંચી શકાય છે. અને જે શ્રદ્ધા હોય, તો મોહબબત, ખુદ, કુદરત છે. આવી મોહબબતીલી શ્રદ્ધાની એક ઘટના હમણાં અહીં બની છે.

કન્સરવેટિવ પક્ષના નેતા ડેવિડ કેમેરુનના પહેલા સંતાન, આઈવનનું, ફક્ત છ વરસની વયે, સેરિબ્રેલ પોલ્સી (મગજના આગલા ભાગને લાગેલો પક્ષાઘાત) અને ઓલ્ટહારા સિન્ડ્રમ નામક તીવ્ર વાઈ(સિવિઅર એપિલેપ્સી)ને કારણે અવસાન થયું છે. અને અહીં ઉપરતળે, ચોમેર સોપો પડી ગયો છે. સમાન્યા અને ડેવિડ કેમેરુનને મહારાણી, વડા પ્રધાન ઉપરાંત, આમ સભાથી માંડીને ઘણાંબધાં આગેવાનોની સ્વાભાવિક દિલસોજી સાંપડી છે.

ખુદ વડા પ્રધાનનું પહેલું સંતાન, દીકરી જેનિફર જેઈન ફક્ત દસ દિવસની જ વયે, ૨૦૦૨માં, અવસાન પામેલી, તે સાંભરી આવે છે. ગોરડન બ્રાઉન, આમ સભાને, આથીસ્તો, સંબોધન કરતા કહેતા જ હતા ને : 'આવડી આ ટૂંકજીવી જિંદગીમાં તેણે પોતાની ચોપાસના લોકોમાં આનંદનું મોજું ફરતું કરેલું, તે હું જાણું છું. વળી, તેની આ ટ્યૂકડી અવધિમાં, તેના પરિવારની અસ્ખલિત મોહબબત વચ્ચે, તે વીંટળાયો રહ્યો હતો, તેની ય મને સમજાણુ છે.' એમની આ ભારે હાર્દિક તેમ જ ઉદાત અંજલિ બની રહી.

બાળમરણનું આ જગતને કંઈ જ નવું નથી. સૈકાઓથી આવાં આવાં મરણ થતાં રહ્યાં છે. પરંતુ અહીં કંઈક જુદાપણું છે. જાણકારોના મત અનુસાર, આઈવનની સારવારને કારણે નેશનલ હેલ્થ ઓથોરિટી પ્રત્યેની ગ્રંથિઓ ડેવિડ કેમેરુનને છૂટી ગયેલી અને આ ટોરી નેતાના મનમાં આ મુલકની આ અગત્યની સેવાઓ માટે ભારે સમજણુ પેદા થઈ છે અને હવે તેના ટેકેદાર પણ બન્યા છે. બ્રિટિશ બ્રોડકાસ્ટીંગ કોરપોરેશનના રાજકીય સંવાદદાતા નીક રોબિન્સનના કહેવા મુજબ, આ વિકલાંગ બાળકની સેવાશુશ્રૂષા કરતી વખતે જાણે કે 'કોઈક ભારાખાના સાથે અડકેટમાં આવી જવાયું હોય' તેવો ઘાટ-અનુભવ ડેવિડ કેમેરુનને રહેતો હતો.

આઈવનના અવસાનના દિવસે પક્ષોએ રાજકારણને તિલાંજલિ આપી. બુધવારે યોજાતી વડા પ્રધાનની પ્રશ્નોત્તરીએ ય રજા પાડી. વડા પ્રધાન અને એમના પ્રતિસ્પર્ધી નેતા વચ્ચેના શબ્દયુદ્ધને પણ ક્યાં ય સ્થાન નહોતું. બધે પક્ષે ઔદાર્ય વહેતું હતું. તમામ પ્રકારની રીતરસમો અને શિષ્ટાચારોએ પણ ગેરહાજરી સ્વીકારી હતી. આમ સભામાં આગેવાનોએ પ્રથમ પુરુષની રસમ લઈને તે દિવસે એકવચની નામો દઈ સંભાષણ કરેલાં.

વિકલાંગ બાળકોની સારસંભાળ માટેના અટપટા પ્રશ્નો આ ઘટનાને કારણે ફરીવાર અગત્યના બની બેઠા. અનેક લોકોની તાણ,

મુશ્કેલીઓ અને પરિસ્થિતિની વાત ફરીવાર સપાટીએ આવી બેઠી. "ધ ઈન્ડિપેન્ડન્ટ" દૈનિકના નાયબ તંત્રી ઈઅન બિરેલે પોતાની કોલમમાં લખેલું તેમ, મુલકમાં 'રેસ્પાઈટ કેર'ની અછત છે. નેશનલ હેલ્થમાં તાલીમબદ્ધ વ્યવસાયી 'કેરર'ની ભારે અછત છે અને તેને કારણે જે મુશ્કેલીઓ સર્જાય છે, તેની વિગતોએ સમૂહ માધ્યમોમાં જાણે કે કેન્દ્ર સ્થાન લીધું.

ઈઅન બિરેલની દીકરી આયોના ભારે કફોડી વિકલાંગ હાલતમાં છે. પંદર વરસની આયોનાની આંખોનાં નૂર ગાયબ છે. તે બોલી શકતી નથી. ચાલી પણ શક્તિ નથી. જન્મસમયથી તેને ચોવીસિય ક્લાકની કાળજીસંભાળ જરૂરી બને છે. ઈઅન બિરેને ૨૬ ફેબ્રુઆરીના આ દૈનિકમાં લખ્યું છે : 'મારી દીકરી આયોનાના અવાજ ગઈકાલે વહેલી સવારે છ વાગ્યે લું જાગી ગયો. પહેલાં તે પીડાકારી ઊંકારા લતા. પછી તેને ઉધરસ ચઢી. અને પછી અસ્પષ્ટ અવાજ આવતો થયો. જાણે કે તેનો શ્વાસ ડુંધાતો હતો. અને ત્યાર પછી અતાગ સરિયામ શાંતિ વ્યાપી ગઈ. ભોંયતળિયે, આયોના પથારીમાં લણાયેલા કોઈક સૈનિકની પેઠે કણસતી પડી હતી. તેનાં અવયવો કણસવાંની જેમ ફંગોળાઈ ગયા હતાં. તેની આંખો ઝબૂક ઝબૂક થતી હતી. તેનું માથું આમેતમ ફંગોળાતું રહ્યું. મારી વહુએ તેને સજ્જડ ઝાલી રાખેલી કે જેથી તે હાથપગને દિવાલ સાથે અક્ષણે નહીં. આ વચ્ચારે આ ખેંચનો હુમલો શાંત પડે તેની તે, બચાડી, રાહ જોતી બેઠી હતી.

'કોઈ પણ જાતના હલનચલન વગર આયોના ઘડીક પડી હશે. તેનું દિલ ભારે હલબલતું હતું અને શ્વાસ ધીમા ચાલતા હતા. સારે નસીબે, વાઈનો આ પાંચેક મિનિટનો જ હુમલો હતો. . . . '

ઈઅન બિરેલ કહે છે તેમ, આવું આ રોજનું થયું. ક્યારેક સવાર, ક્યારેક દિવસ, ક્યારેક રાત. કોઈ જ ઠેકાણું નહીં. અને વાઈના આવા હુમલામાં પણ કોઈ જ સરખાપણું નહીં. દરેક વખતના તેના જાણે કે ખેલ જુદા જુદા !

હજુ હમણાં જ ક્રિસ્ટોફર નોલન નામના એક આયરિશ કવિ અને લેખકે આવી જ માંદગીમાં વિદાય લીધેલી. ૪૩ વરસનું આયુષ્ય જ તે ભોગવી શકેલા, પરંતુ તેમણે ક્યારેય નિરાશાને અસ્વાર થવા દીધેલી જ નહીં. છેવટ સુધી આ સેરિબ્રલ પોલ્સી નામક રોગ સામે તે ઝઝમતા રહેલા. ઈ. સ. ૧૯૮૮માં ક્રિસ્ટોફર નોલનને, તેમની આત્મકથા 'અન્ડર ધ આઈ ઓવ્ ધ ક્લોક'ને કારણે, વિખ્યાત વ્હીટબ્રેડ પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. તેમની એક નવલકથા પરથી ડબ્લિનમાં, ૧૯૮૮ દરમિયાન, એક જાહેર નાટ્યરૂપાંતર પણ થયેલું. એક અંદાજ મુજબ, વળી, તેમની એક નવલકથાને હાલમાં બૂકર પારિતોષિક માટેની યાદી પરે ય મૂકવામાં આવેલી. આ તો જાણીતા સર્જકની ગાથા છે. પોરસ ચઢે તેવી આ જીવની છે.

ક્વેર બેઈટ્સ નામે એક માતાએ એક મુલાકાતમાં કહેલું : એક દહાડો, મારી નજર સામેથી મારો ય દીકરો આમ હાથતાળી આપી જવાનો છે. દીકરા નોહાને ય આવા જ પ્રકારનો રોગ છે. વરવહુ બંને કહેતાં હતાં, સમાન્યા અને ડેવિડ કેમ્પ્સની આ કુટુંબિકાએ અમને ય જગૃત કરી દીધાં છે. ખરેખત ! આમ એક દિવસ અમે નોહાને ખોઈ બેસવાના જ છીએ. અમારે તૈયાર રહેવાનું છે.

અને તમે માનશો ? ઠેરઠેરથી અનેક સમદૃષ્ટિયાં વાચકો પોતાની હેયાવરાળ સમૂહ માધ્યમોમાં ઠાલવતાં રહ્યાં છે. આ એક ઘટનાએ અનેક લોકોને વાચાળ કર્યાં છે. જાહેરમાં લોકો પોતાનાં આવાં દુઃખ રજૂ કરી હળવાશ મેળવતાં થયાં છે.

આપણાં ગુજરાતી સમાજમાં પણ આવાં અનેક દાખલાઓ જોવા મળે છે. તેમણે ય આ વિશેની જાહેર રજૂઆત કરવાની હિંમત કેળવવી જોઈએ. પોતાના દાયરાની બહાર જઈને, હળવાશ મેળવવા, વાતચીત કરવી જોઈએ. આ જો કે સહેલી વાત નથી જ નથી; પરંતુ પહેલ તો કરવી જ રહી. આપણી કોમ હજુ આ વિકલાંગ પરિસ્થિતિનો અને ડિમેન્શિયા જેવીજેવી કેટલીક માનસિક વ્યાધિઓનો જોઈએ તેટલો સ્વીકાર કરતી થઈ નથી. જાત અનુભવને કારણે સ્વાભાવિક આમ તારવવું સહેલું બન્યું છે. નજીકનાં સગાંસ્નેહીઓ પણ વાસ્તવિકતા સ્વીકારનાં ન દેખાય, અને પછી પરિણામે, દરદી કોરાણે મૂકાઈ જાય અને નિજી અહમ્ રાસડા લેતો જ ભાળીએ ! કેન્સર જેવા રોગ માટે જ્યાં હજુ આ સમાજમાં નિષિદ્ધ માનસિકતા પ્રવર્તે છે, ત્યાં શારીરિક અને માનસિક વિકલાંગ વ્યાધિઓ માટે તો વાતાવરણ ન સ્વીકારતું, પ્રતિશેધનું, હોય તેમ જ લાગે ! હજુ દંભના ઓછાયા હેઠળ હોઈએ, તેમ આપણો સમાજ જોવા મળે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં, વળી, આવાં કુટુંબો એક પ્રકારનો ભેદભાવ, અસહિષ્ણુતા અને પૂર્વગ્રથિ વેઠે છે. આવા આવા ભારેલા અગ્નિ પરે વાની વાળવા સારુ, આ અને આવી ઘટના વાટે, અંદરબહાર, ચોમેર, દોમદોમ, લોકસમજણ જાગે તેમ ઈચ્છીએ. આવી લોકકેળવણીનાં કામમાં સૌ કોઈ સક્રિયપણે સામેલ રહે તો જ કામ સરળ બને.

પાનબીડું :

दिल दे तो इस मिज़ाज का परवरदिगार दे
जो रंज की घड़ी भी खुशी से गुज़ार दे

- दाग देहलवी

(હે પરમકૃપાળુ, દિલ દેવું જ હોય, તો રંજની ઘડી ખુશીથી પસાર કરી શકાય તેવા મિજાજવાળું દિલ આપજો.)

(૦૨.૦૩.૨૦૦૮)

મારો શામળિયો

• નીરવ પટેલ

મારા શામળિયે મારી હૂંડી પૂરી -
નીકર,

ગગલીનું આણું શું નેકળત?

ચાવંડાની બાધા ફળી

ને જવાનજેઠ ગરાહણી ફાટી પડી ...

એની ઠાઠડીએ ઓઢાડયું રાતું ગવન !

રાતીચોળ ચેહ બળે

ને આકડાના છોડે રાતું ગવન લહેરાય

ગગલીની મા તો

જે મલકાય, જે મલકાય, મારી હાહુ ...

બસ ડાઘુઓની પૂંઠ ફરે કે

ધોડું હડડ મસાણે -

મારા ભંગિયાનોય બેલી ભગવાન !

(કવિના 2006માં પ્રકાશિત દલિત કાવ્યસંગ્રહ 'બહિષ્કૃત ફૂલો'માંથી)

તું જીવી, બા, જીવન હરિનું જીવવા શિર સાટે !

કવિ કરસનદાસ માણેકનું ૧૯૩૩ના અરસામાં લખાયું કાવ્ય 'જ્યોતિધામ' હમણાં હમણાં સતત સાંભરતું રહ્યું છે. કવિના 'આલબેલ' નામે કાવ્યસંગ્રહમાંનું, મંદાકાન્તા છંદમાં ઢાળેલું, એ એક સરસ મજનું અને મને પ્રિય કાવ્ય છે. તે કાવ્યની જ આ પંક્તિ છે. ઉપરતળે, વહાલમાં, જાણે કે તરબોળ જ થઈ જવાય !

ગઈ ૨૮મી ફેબ્રુઆરીએ મારાં બાએ વિદાય લીધી. ૮૪ વરસનું આયુષ્ય આમ ટાકું પડી ગયું. તે તારીખ વળી દિવંગત ચંદનબહેન પારેખને પણ વરી છે. બા કરતાં એ ૧૧ વરસે મોટાં. એકનો જન્મદિવસ, તો તે બીજાનો મરણદિવસ. કેવો આ યોગાનુયોગ ! બંને વચ્ચે કેટલાંક બીજાંત્રીજાં સામ્યો ય છે. સંબંધમાં બંને વેવાણો. અમારાં જીવનમાં, આથીસ્તો, આવેલી આ બે અદ્ભુત માતાઓ. આમ જોઈએ તો જગતભરની બીજી અનેક માતાઓ જેવી જ સરસ, સાદી, સરળ. બંને ખૂબ મજની મહિલાઓ. તેની પાર, વળી, બંને ઉત્તમ માણસ, જેનો જોતો, કદાચ, મને જડતો નથી ! બંનેએ જીવનલીલા સંકેલી તેને સારુ મહદ્ અંશે માનસિક - શારીરિક વ્યાધિઓ કારણભૂત રહેલી છે. રાધાબહેનને ડિમેન્શિયાની વસમી અસર રહી; ચંદનબહેનને પાર્કિન્સન્સ રોગ લાગુ પડેલો. કેટલીક મનવિક્ષમિઓને કારણે ડિમેન્શિયાની અસર લાગુ પડતી હોય છે અને તેના એક નહીં હજારેક ઉપરાંત જુદા જુદા રુપ, સ્વરુપ છે. જ્યારે પાર્કિન્સન્સ તે કંપ અને સ્નાયુની જડતાનાં લક્ષણોવાળો જ્ઞાનતંતુઓનો એક રોગ છે. આ બંને પ્રકારના રોગમાં, આમ, મગજ અગત્યનો એક પાથો છે.

વારુ, આ મુલકનાં પૂર્વ વડા પ્રધાન માર્ગરિટ થેચરને આવી માનસિક વ્યાધિની અસર બેઠી છે. ટેલિવિઝનના જાણીતા સમાચાર-વાંચક પત્રકાર જહોન સુશેનાં પત્ની, બોનીને પણ આવી અસર ભરડો લઈને બેઠી છે. દીકરી કેરલ થેચરે તાજેતરનાં તેમનાં એક પુસ્તકમાં માતા માર્ગરિટની પીડાને હૂબહૂ વાચા આપી છે. બીજી પાસ, જહોન સુશેએ અનેક મુલાકાતોમાં આ વ્યાધિની જાહેર છણાવટ કરી છે. આમ, અમારા મુલકમાં અનેક સ્તરે તેની હવે તલસ્પર્શી ચર્ચાવિચારણાઓ ચાલી છે. આપણા ગુજરાતી સમાજમાં પણ અનેક પરિવારોમાં આવીઆવી વ્યાધિઓએ દેખા દીધા કરી છે અને તેને કારણે કેટલીક તાણ ઊભી થતી જોઈજાણી છે. તેના વિવિધ દાખલાઓ સાંભળવા મળ્યા જ કરે છે. આ અને આવી વ્યાધિઓમાં સારસંભાળ આપતી વ્યક્તિઓને સહજપણે ઝાઝરું વેઠવાનું આવે છે. કેટલીક વાર આણસમજને કારણે, કોઈક અધૂરપને લીધે, કે પછી, સાચીખોટી લાગણીઓની ઘેલછામાં સગાંસંબંધીઓ અને આત્મજનો ગ્રહણની અસર અનુભવે છે અને ઉમાશંકર જોશી ગાય છે તેમ જાણે કે વર્તી પાડે છે :

માનવીના હૈયાને નંદવામાં વાર શી ?

અંધબોલ્યા બોલડે,

થોડે અબોલડે,

પોચાશા હૈયાને પીંજવામાં વાર શી ?

આવી મર્યાદાઓને પામવી અને પચાવવી જ રહી.

ચંદનબહેનમાં નામ પ્રમાણે ગુણ. એમનું વ્યક્તિત્વ જ અનોખું હતું. એ નખશિખ પવિત્રની ભાવનાવાળાં બાઈમાણસ હતાં. જાતને ઘસતાં ઘસતાં એમણે કુટુંબને સતત સુગંધિત બનાવ્યું હતું. આથીસ્તો, એમની તપશ્ચર્યાનું બળ એમના ચારિત્ર્યમાં નીખરતું જોવા મળતું. આપણા અગ્રણ્ય કર્મશીલ લેખક દિવંગત હિમ્મત ઝવેરીએ 'ઘટના અને સંવેદના' પુસ્તકમાં લખ્યું છે : 'મારી મોટીબહેન ચંદન ... એણે ખાદી અપનાવેલી, જેના પ્રભાવ હેઠળ દાગીના પહેરવાનું એણે છોડી દીધેલું. મોટાઓમાં એના એ પગલા બદલ નારાજગી હોવા છતાં, આમ, મારી બહેનની અસર પણ મારા પર પડેલી.' હિમ્મતભાઈ વિશેષ લખતા હતા : 'ખાદી અપનાવે છે, દાગીના પહેરે નહીં તો વર-મુરતિયો મેળવવો મુશ્કેલ બને તેવી પરિસ્થિતિ ત્યારે હતી. ૧૯૪૧માં એનું

લગ્ન ગાંધીજીના આશ્રમમાં ઊછરેલા, અમારી ન્યાતના નહીં (તે દિવસોમાં ન્યાતની બહાર પરણવું લગભગ વર્જ્ય હતું, એ માટે શિક્ષા વહોરવાની આવે.) એવા કાન્તિભાઈ પારેખ સાથે, રવિશંકર મહારાજની વિધિથી ગોઠવાયેલું.'

પાછલી વયે, પાર્કિન્સન્સની બીમારીમાં શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું. ધીમે ધીમે આસ્થાનું ય બળ ઓસર્યું હતું. એમણે આખરી દિવસમાં જાણે કે સંચારો લઈ ૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૨ના દિવસે વિદાય લીધી. આટઆટલે વરસે ય ચંદનબહેનના અનેક ગુણોનું એટલું જ આકર્ષણ રહ્યું છે. એમના જેટલી સંવેદનશીલતા બહુ ઓછામાં ભાળી છે.

તંતોતંત પરગજુ પ્રકૃતિનાં ચંદનબહેનનો, વળી, જનસંપર્ક અજબગજબનો. એમનું નેટવર્કિંગ અફલાતૂન. બિહારનેસ મેનેજમેન્ટનું ભણતર લેતાં વિદ્યાર્થીઓને સારુ એમનો દાખલો નમૂનારૂપ નીવડે ય ખરો !

બીજી પાસ, રાધાબહેને ત્રણત્રણ ભૂ ખંડોમાં અનેક તડકાછાંચડા દીઠા હતાં. જમનગર જિલ્લાના સેવક ધુણિયામાં ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૨૫ના જન્મેલાં રાધાબહેન બાળપણથી જ દાદાદાદીનાં ભારે યાગલાં. તેનું એક કારણ એ ય ખરું કે એમના બંને ભાઈઓનું બાયવયે જ મરણ થયેલું. પિતાને વ્યવસાય માટે ગામતરાં કરવા પડતા. આમ લંગોટિયા ભિરુબંધ વેરશી મેપા માલદે પાસે કેન્યાના થીકા નામક ગામે આફ્રિકે ગયા અને ત્યાં જ અવસાન પામ્યા. ત્યારે રાધાબહેન બહુ જ નાનાં. અને માતા ઝવેરબાઈએ તેમ જ દાદાદાદીએ એમને સાંચવી જાણેલાં. તેવા અરસામાં એમનું લગ્ન મૂળ જામખંભાણિયાવાળા પણ આફ્રિકે ધંધોધાપો કરતા ભગવાનજી ઓધવજી કલ્યાણી સાથે થયું. આજની સરખામણીએ એમનું વય ત્યારે માંડ ચૌદપંદરનું. અને તે પછીનાં બીજાં ચૌદ વરસ કેડે જ એ પોતાને માવતરે જઈ શક્યાં હતાં.

ટાંગાનિકાના ઉત્તરીય પ્રદેશમાં, મેરુ પર્વત સમીપે, મુખ્ય ગામ અરુશામાં, અને તે પછી આફ્રિકાની જગવિખ્યાત 'રિક્ટ વેલી'ના ખીણપ્રદેશની અડોઅડ આવેલા, મન્યારા સરોવરવાળા ગીચ જંગલ વિસ્તારમાં, સ્ટો-વા-મ્બુ (મચ્છરોથી ભરીભરી નદી) નામે નાનાં અમથાં ગામડે એ સ્થાયી થયેલાં. એ ગામડામાં, ગારાના એક કાચા મકાનમાં મોટાભાઈ મગનભાઈ સંગાથે ભગવાનજીભાઈએ હાટડી માંડી હતી. અડોશપડોશમાં બેપાંચ ખોરડાઓ. જમણી બાજુ ચંચળબહેન-વાઘજીભાઈ પટેલની દુકાન. તેમની સામે જયાબહેન-રામજીભાઈ મેપા સચાનિયા તથા પુષ્પાબહેન-કરસનભાઈ મેપા

સયાનિયાની સહિયારી દુકાન. તેમની અરોઅડ ઈબ્રાહિમભાઈની હાટડી. ચોપાસના તદ્દન જંગલ વિસ્તારમાં રાજભાઈ ઓઘડ નામે એક મેરની વાડી. તો બીજી પાસ, ગામને બેત્રણ નદીઓ. તેમાંની એક નદીને કાંઠે કારતૂસ નામે એક ગોવનનો લાકડા વહેરવાનો ધંધો અને તેનું મથક. બસ, આટલાં જ, કહેવાય તેવાં 'પોતીકાં' માણસો. બાકીનાં બધાં જ સીદીઓ. ધરતીના એ દરેક છોરુમાં, માનવતાની, સમજણની વેલ ભરપેટ કોળી હતી. એ ગામે વળી વીજળીના કોઈ દીવા નહીં. કરબોઈ નામે ટમટમિયું. રસ્તાઓ કાચા. વરસમાં બે ચોમાસાં - એક નાનું અને એક મોટું. ભર મોસમમાં આ રસ્તા પરથી વાહન જતું ય જોવા ન મળે. મુલક જર્મનોના તાબામાંથી અંગ્રેજોના તાબામાં હજુ તાજે જ ગયો હતો. ક્યારેક જર્મનો આવે, ક્યારેક અંગ્રેજો આવે, ક્યારેક ઈટાલિયનો ય આવે. સહેલાણીઓનો ધસારો પૂરબહારમાં હોય. મન્યારા સરોવરને કારણે હાથી, સિંહ, ગેંડા, જંગલી ભેંસ, જંગલી ગાય, જિરાફ, શાહમૃગ, અનેક પ્રકારનાં વાંદરાંઓ અને લટકામાં બીજાં અનેક રાની પશુઓનો જાણે કે ધણ સરીખો ઝમેલો. વળી, મરછરોનો એવો ત્રાસ મેં અન્યત્ર ક્યાં ય અનુભવ્યો નથી. અને તદ્દુપરાંત, જ્યાં જ્યાં નજર ઠરે ત્યાં ત્યાં અનેક પ્રકારના સાપોના અટપટા આંટાફેરા. આ વચ્યાળે, આ રાધાગૌરી નામે ચૌદ વરસની કન્યાએ ધરસંસાર માંડ્યો હતો.

આખો મલક સહેલાણી ઉઘોગવાળો. મન્યારા સરોવર, સેરેન્ગેટીનો વિશાળ પટ અને ન્ગોરોન્ગોરો કેટરનો જગવિખ્યાત વિસ્તાર પણ અડખેપડખે. બહારનું લોક ખૂબ ઊમટે. પરોઢિયેથી મોડી રાત સુધીની તેવી તેવી અવરજવર. એમાં અનેક અતિથિઓ પણ હોય. એ સૌની કાળજીસંભાળ સાથેની સરભરા રાધાબહેન હોંશોહોંશે કરે. - અને અરુણા વિસ્તારમાં ૧૯૬૭ સુધીનો સમય એ પાછોતરે ગાળે છે, અને પછી ભારતમાં ૧૯૮૪ સુધી વાસ કરી, સંતાનો પાસે આ મુલકે આવી વસે છે.

અમારાં માવતરે અમારા ઉછેરમાં ક્યાશ અને માણાં રાખી જ નહોતી. એમની પાસે દોથો ભરાય એટલું નાણું ક્યારે ય થયું જાણ્યું નથી. પણ દ્વારકાધીશની ધજાપતાકા જેમ બાવન હાથને પત્રે ફરફર કરતી સોહે છે, તેમ, એવડી આબરુભેર, બંને માવતરોએ, ખાસ કરીને, બાએ અમને મોટાં કર્યાં છે અને થાળે પાડ્યાં છે.

...શશ્મા તારા

તારે પગલે ચાલવાનું બેર નથી,
અંકે કરવા છે માત્ર ચમ્પલ તારા
તારી દૈષ્ટિ નહીં, અમને જોઈએ છે માત્ર શશ્મા તારા

સત્યના પૂજારી, તારી લાજ રાખવા
હિંદની સરકાર પણ લે છે જૂઠ્ઠા સહારા

તારી દૈષ્ટિ નહીં, અમને જોઈએ છે માત્ર શશ્મા તારા

૨૧મી સદીના બીરલા-બજાજ માલ્યાએ ખોલ્યા દાઝની કમાણીનાં પીપડાં
બાપુ આજે પણ ખાસ્સા મોંઘા પડે છે તારી સાદગીના ધખારા

તારી દૈષ્ટિ નહીં, અમને જોઈએ છે માત્ર શશ્મા તારા

ગનીમત સમજ નંગા ફકીર કે સામાન છે, કિંમત મળી
બાકી મફતનાં મૂલે વેચાય છે આદર્શ તારા

તારી દૈષ્ટિ નહીં, અમને જોઈએ છે માત્ર શશ્મા તારા

- સમિત દવે

૦૫/૦૩/૦૯
amitmdave@gmail.com

બાનું વ્યક્તિત્વ એટલું જ કામાણગારું રહ્યું છે. એમનાં મોં પરે હંમેશ હાસ્ય, ચેપી જ હાસ્ય, સદાય મરકમરક ડોકાયાં જ કરતું હોય. એમનું અંતિમ દર્શન મિત્રો પાસેથી જાણ્યું છે. નયનાબહેન-પ્રકાશભાઈ શાહ, અશોકભાઈ કરણિયા તેમ જ પાર્વતીબહેન-મંગુભાઈ પટેલને એ ચેપી સ્મિત, સંતોષ અને કોઈક પ્રકારની આભાનું તેજ એમના મોં પરે અંતીમ ક્ષણે ય નીખરતું જોવા સાંપડેલું. ... વારુ, બીજાંને મદદરૂપ નીવડવાનો એમનો પરગજુ સ્વભાવ. સહિષ્ણુતાનો ય કુબેર શો ભંડાર. કરુણાનો જાણે કે લીલોળા લેતો મહાસાગર. માનવ માનવ વચ્ચે સમભાવની ગિરનારી વૃત્તિ. ઊંચનીચના ભેદભાવ પણ ક્યાં ય નહીં. ઓરશિયા પરે લસોટાતાં સુખડની પેઠે ચોમેર પ્રસરી જવાનાં જાણે કે લક્ષણ. આવા ગુણોથી સભરસભર બાનું એટલું જ દેદીપ્યાન વ્યક્તિત્વ. કવિ દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકરે ગાયું જ છે ને :

મુંગી આશિષ ઉરે મલકતી રે લોલ,
લેતાં ખૂટે ન એની લહાણ રે

... જનની જોડ સખી ! નહીં જડે રે લોલ !'

સાહિત્યકાર મિત્ર રાજેન્દ્ર પટેલ લખતા હતા : હવે તમારાં બા પણ જગતની માતાઓમાં પરિવર્તિત પામ્યાં છે. આથીસ્તો, કવિ રામનારાયણ

વિશ્વનાથ પાઠક, 'શેષ'ની જબાનમાં, દરેક માતાને પાયલાગણ કરતાં કરતાં મન મૂકી ગાઈશું :

પરથમ પરણામ મારા, માતાજીને કહેજે રે
માન્યું જણે માટીને રતંનજી;
ભૂખ્યાં રહે જમાડયા અમને, જાગી ઊંઘાડયા, એવાં
કાયાનાં કીધલાં જતંનજી'

પાનબીડું :

તેમાં નહોતો રજ પણ મને ખેંચવાનો પ્રયાસ,
નો'તો તેમાં અવગણનના દુખનો લેશ ભાસ !
જ્યોતિ લાધે ફક્ત શિશુને એટલી ઉરકામ :
મોડી મોડી ખબર પડી, બા, તું જ છો જ્યોતિધામ !

- કરસનદાસ માણેક

(૦૯.૦૩.૨૦૦૯)

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

‘રોયલ ઓર્ગાઈઝેશન સોસાયટી’ની વેબસાઈટ પરથી સદ્ભાવે આ છબિ મેળવાઈ છે. ‘પંજાબ : મૂર્વીગ જર્નીસ ગેલેરી’ નામક તાજેતરના એક પ્રદર્શનમાં આ ફોટો મુકાયો હતો. ઈસ્વી સન ૧૯૦૦ના અરસાનો આ ફોટો છે. એટલે કે છબિને ૧૦૮ વરસ થયા ! આફ્રિકા ખંડના પૂર્વ ભાગના મુલકની આ આંખ દેખી ઘટના છે. એ દિવસોમાં યુગાન્ડા રેલવેને પાયો પડતો હતો. અને તેના કામ માટે, પંજાબમાંથી, ૧૮૯૫માં જ ૩૫૦ પંજાબી કામદારોને પૂર્વ આફ્રિકા મોકલાયા હતા. તે પછીના છ વરસમાં આ આંકડો વધીને ૩૧,૮૯૫નો થઈ ગયો હોવાનું ઈતિહાસ નોંધે છે.

ગીચ વનરાઈમાંથી ચારસો ઈંદોતેર માઈલ લાંબી આ પટ્ટીઓ નાંખવામાં આવેલી અને આપણા અનેક કામદારોએ તેને સારુ ભારે મોટાં બલિદાન આપેલાં છે. અત્યંત નયનરમ્ય વનરાઈ વચ્ચે આ છબિમાં દેખાય છે તેવી નદીઓના પટ પરે અર્ધ ચન્દ્રાકારે આવા પાટા નાંખાયા છે. કેટલી મહેનત, ભલા, આ કામદારોએ કરી હશે ?

ઈતિહાસકાર મકરન્દ મહેતાના મત મુજબ, કેન્યા અને યુગાન્ડાને જોડતી રેલવે લાઈન શરૂ કરવા ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૮૯૦માં ‘ઈમ્પીરિયલ ઈસ્ટ આફ્રિકા કમ્પની’ શરૂ થઈ હતી. વિશાળ બાંધકામ માટે પુષ્કળ સંખ્યામાં મજૂરોની જરૂર પડવાથી તેણે આફ્રિકન લોકોને શરૂશરૂમાં મજૂરીએ રાખ્યા, પણ તેમનામાં જરૂરી નિપુણતા ન હોવાથી હિંદમાંથી મજૂરો બોલાવવા નિર્ણય લેવાયો. મુંબઈથી ૩૫૦ મજૂરોની સૌ પ્રથમ ટુકડી નવેમ્બર ૧૮૯૫માં રવાના થઈ. જાન્યુઆરી ૧૮૯૬માં તે મોમ્બાસા પહોંચી ગઈ. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી ૫ મજૂરો જવા લાગેલા. સુથાર, લુહાર અને અન્ય કારીગરો પણ તેમાં હતા. ગુજરાતમાંના ૧૯૦૧ના દુષ્કાળ - છપ્પનિયા દુકાળમાં, ૧૯,૦૦૦ જેટલા બીજા મજૂરોએ પણ સ્થળાંતર કરેલું.

નાનજી કાળીદાસ મહેતા, તેમની આત્મકથામાં લખે છે : કેન્યા યુગાન્ડા રેલવેના ઈતિહાસ પરથી સમજી શકાશે કે કેન્યા-યુગાન્ડાનો વેપાર ખીલવવામાં જે રેલવેએ મોટો ફાળો આપ્યો છે તે બાંધવામાં અનેક હિંદીઓનાં કિંમતી બલિદાનો અપાયેલાં છે. આ વિષે વડોદરાના મણિલાલ જગજીવનદાસ દ્વિવેદીએ સન ૧૯૨૦માં વળી લખેલું : યુગાન્ડા રેલવે બાંધતી વખતે શેઠ એ. એમ. જીવાણજીએ તે કાર્ય માટે હિંદથી માણસો પૂરા પાડવા ૧૮૯૯થી કોન્ટ્રેક્ટ મળ્યો હતો અને તેઓ ચકાસીને સશક્ત તથા કુશળ મજૂરો તથા કારીગરોને મોકલતા. આવી સેવાઓનો બદલો ગોરાઓએ હિંદીઓએ કેવો વાળ્યો ? માર્યા ગયેલા સેંકડો હિંદીઓનાં કુટુંબીઓને કોઈ જ જાતનું વળતર આપવામાં ન આવ્યું. રેલવેના પ્રથમ વર્ગના ડબ્બા યુરોપિયનો માટે અનામત ! આપણે માટે તો કોઈ જ સગવડ નહીં. અરે, કમ્પાર્ટમેન્ટોમાં જાજરૂ પણ નહીં ! ‘ફક્ત યુરોપિયનો માટે જ’ જેવાં પાટિયાં સાચે જ આપણી મશ્કરીરૂપ છે.

આ બંધાની, ભલા, આપણને ય, ખુદ, આજકાલ, કદરદાની છે કે ? કોણ કહેશે ?

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના સંદર્ભમાં ઈંગ્લેન્ડસ્થિત

વિચારપત્ર "ઓપિનિયન" : એક અધ્યયન

• આશા વિહોલ

પ્રકરણ - ૫ અને ૬

આ પહેલાં, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮ના અંકમાં લખાયું છે તેમ આ પ્રકરણ "ઓપિનિયન" (ઈ.સ. ૧૯૯૫-૨૦૦૫)ના લેખોનું વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણનું છે. પાનાં ૯૫થી ૧૮૩ વચ્ચે તેનો સમાવેશ છે. જ્યારે પ્રકરણ - ૬માં "ઓપિનિયન"ના લેખો અને વાચકોની મુલાકાતો સમાવાઈ છે. તેને સારુ પાન ૧૮૪થી ૨૮૬, એટલે કે કુલ ૧૦૨ ફાળવાયા છે. તે દરેક પ્રશ્નકર્તાને આશરે ૨૭ સવાલો સંશોધનકર્તાએ આપ્યા હતા. તેને સમાવવાનો આરંભ મનસૂબો હતો. પરંતુ, અશ્વિનભાઈ ચૌહાણ સહિત થયેલી વિચારણાને અંતે તે અહીં લેવાનું ટાળીએ છીએ અને બાકીના તમામ પ્રકરણો અહીં સમાવીને આ હપ્તાઓને હવે સ-આભાર સમેટી લઈએ છીએ.

- તંત્રી

પત્રકારત્વની અનુપારંગત(એમ.ફિલ.)ની પદવી માટેના અભ્યાસક્રમના ભાગરૂપ કરવામાં આવેલો સંશોધનનિબંધ; વર્ષ : ૨૦૦૫ - ૨૦૦૭ સંશોધનકર્તા - આશા વિહોલ વિદ્યાર્થીની અનુપારંગત (પત્રકારત્વ) માર્ગદર્શક - અશ્વિન ચૌહાણ, વ્યાખ્યાતા પત્રકારત્વ અને સમૂહ પ્રત્યાયન વિભાગ, મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

પ્રકરણ - ૭

સંશોધનના અંતે તારણો

૭.૧

"ઓપિનિયન" (ઈ.સ. ૧૯૯૫ થી ૨૦૦૫)માં પ્રકાશિત થયેલી સામગ્રીનું વિષયક્ષેત્રના આધારે તારણ મથાળા હેઠળ

૧,૪૦૪ લેખસંખ્યામાં ૧,૦૭૪ જેટલા તો સાહિત્ય વિષયના છે. સૌથી ઓછા આધિક વિષયક છે, માત્ર ચાર. ઇતિહાસના ૨૨, ગાંધીવિચારના ૩૦, ધર્મ-અધ્યાત્મ અંગે ૩૯, ધાર્મિક-વંશીય સંઘર્ષોના ૪૦, પત્રકારત્વ બાબત

૬૭, રાજકીય બાબત ૬૬ અને સામાજિક વિષયના ૬૨ છે.

૭.૨ "ઓપિનિયન" (ઈ.સ. ૧૯૯૫ થી ૨૦૦૫)માં પ્રકાશિત થયેલી 'સાહિત્ય' વિષયક્ષેત્રની સામગ્રીનું સાહિત્ય પ્રકારના આધારે તારણો કંઈક આમ છે : કુલ ૧,૦૭૪ લેખોમાં, ૩૧૩ વાર્તાઓ, ૧૪૮ કાવ્યો, ૯૨ વ્યક્તિચિત્રો અને ૯૧ પુસ્તકપરિચયના લેખો છે. એક જ નિબંધ અહીં જોવા મળે છે. તેમ પાત્રલેખન, સંશોધન અને સંસ્થાપરિચયના પણ એક લેખો છે. આત્મકથા, જીવનવૃત્તાંત, દેશભક્તિ પેટે બધે લેખો છે. ભાષા અંગે ૬૧, અહેવાલ ૬૩, સામયિકી ૬૧, સ્મરણ ૪૮, શ્રદ્ધાંજલિના ૪૨ લેખો છે. સમીક્ષા, હાસ્યલેખો, માનુસ્મૃતિના ૧૧, પ્રવાસવર્ણન નવ, પત્ર ૧૨, અનુવાદ નવ, આઠ મુલાકાત બાબતના લેખોનો સમાવેશ છે.

૭.૩ "ઓપિનિયન"ના લેખકો અને વાચકોની મુલાકાતોના આધારે તારણો :

- કુલ ૨૨ મુલાકાતોમાંથી ૧૯ મુલાકાતદાતા (૮૬.૩૬%) પાંચ કે પાંચ વર્ષથી વધુ સમયથી "ઓપિનિયન" વાંચે છે.
- ૧૫ મુલાકાતદાતા (૬૮.૧૮%) મંતવ્ય મુજબ "ઓપિનિયન"માં ભાષા-સાહિત્યના વિષયને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.
- ૧૫ મુલાકાતદાતાઓ (૬૮.૧૮%)ના મતે તે વિદેશમાં વસતા ગુજરાતી સમાજના પ્રશ્નોને યોગ્ય વાચા આપવામાં મહદ્ અંશે સફળ થયું છે.
- ૧૯ મુલાકાતદાતાઓ (૮૬.૩૬%)ને મતે વિદેશમાં છાપકામ વગેરેના ખર્ચને જોતાં "ઓપિનિયન"નું લવાજમ વાજબી છે. ફક્ત તે ભારત પૂરતું જ ઊંચું છે.
- તમામ મુલાકાતદાતા(૧૦૦%)ઓના મતે "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાના લેખકો, પત્રકારો, વાચકોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે.
- ૬ મુલાકાતદાતા (૨૭.૨૭%) માને છે કે તેની ગ્રાહકસંખ્યા સ્થિર એટલે કે સરેરાશ ૨૦૦-૨૫૦ની આસપાસ રહે છે.
- ૧૫ મુલાકાતદાતાઓ(૬૮.૧૮%)ને મતે "ઓપિનિયન"ના અગ્રલેખો સાંપ્રત પરિસ્થિતિને અનુરૂપ અને યોગ્ય હોય છે.

- તમામ મુલાકાતદાતાઓ (૧૦૦%) વિપુલ કલ્યાણીના સંપાદનકાર્યથી સંતુષ્ટ હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. તેમને સંપાદનનું સ્તર ઉત્તમ લાગે છે.
- ૧૬ મુલાકાતદાતાઓ(૭૨.૭૨%)ને મતે "ઓપિનિયન"નો હાલનો લે-આઉટ (સજવટ) તેમને પસંદ છે. તેઓ લે-આઉટમાં કોઈ ફેરફાર ઈચ્છતા નથી.
- ૧૦ મુલાકાતદાતાઓ(૪૫.૪૫%)ને મતે "ઓપિનિયન"ના મુદ્રણની ગુણવત્તા ઉત્તમ છે.
- માત્ર ૫ મુલાકાતદાતાઓ(૨૨.૭૨%)ને મતે "ઓપિનિયન"ની ભાષા કઠિન છે.
- ૧૦ મુલાકાતદાતાઓ (૪૫.૪૫%) માને છે કે "ઓપિનિયન" અંગ્રેજીમાં એક પાનું આપવું જોઈએ.
- ૧૬ મુલાકાતદાતાઓ(૭૨.૭૨%)ના મતે "ઓપિનિયન"નો હાલનો પ્રકાશનગાળો જે 'માસિક' છે તે યોગ્ય છે.

પ્રકરણ - ૮

અભ્યાસમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વ વાણખેડાયેલો વિષય હોવાથી એ વિશેનું સંદર્ભ સાહિત્ય મેળવવામાં ખૂબ મુશ્કેલીઓ પડી.

આ સંશોધન માટે "ઓપિનિયન" વિચારપત્રનો લગભગ એક દાયકા જેટલો લાંબો સમયગાળો (ઈ.સ. ૧૯૯૫ - ઈ.સ. ૨૦૦૫) લીધો હોવાથી અધ્યયનકાર્ય માટે સમયની પણ ખેંચ રહી.

"ઓપિનિયન" વિચારપત્ર ઈંગ્લેન્ડથી પ્રકાશિત થતું હોવાથી તેના અંકો મેળવવામાં પણ ખૂબ સમય વ્યતીત થયો.

"ઓપિનિયન" વિચારપત્રના વાચકો, લેખકો, વિદેશમાં સ્થાયી થયેલાં હોવાથી તેમનો સંપર્ક કરવામાં અને તેમની મુલાકાતો લેવામાં ખૂબ સમય ગયો.

૩૫૩ મુલાકાત માટેનો સમય નક્કી કરવામાં પણ ખૂબ સમય આપવો પડ્યો.

મહત્ત્વનું સંદર્ભ સાહિત્ય વેબ-સાઈટ પર ઉપલબ્ધ હોવાથી અને તે માત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં જ લખાયેલું હોવાથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં ઘણો સમય વીત્યો.

પ્રકરણ - ૯

ભાવિ સંશોધકોને સૂચનો

ઈંગ્લેન્ડસ્થિત ગુજરાતી વિચારપત્ર “ઓપિનિયન” સંદર્ભમાં વધુ સંશોધનકાર્ય હાથ ધરવા માગતા ભાવિ સંશોધકો આ મુજબના વિષયોમાં વિશેષ સંશોધનકાર્ય હાથ ધરી શકે તેમ છે.

1. “ઓપિનિયન” વિચારપત્રની અત્યંત લોકપ્રિય ક્તારો ‘ગુફતગૂ’ અને ‘એતાનશ્રી’ : એક અધ્યયન.
2. “ઓપિનિયન” વિચારપત્રના છેલ્લા પૃષ્ઠ પર પ્રકાશિત થતી વાર્તાઓ (ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યના વિશેષ સંદર્ભમાં).
3. “ઓપિનિયન” વિચારપત્રના લેખોની ભાષા.
4. “ઓપિનિયન”ના તંત્રી વિપુલ કલ્યાણીની ભાષા અને શૈલી.
5. “ઓપિનિયન” વિચારપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં વ્યક્તિચિત્રો : એક અભ્યાસ.
6. “ઓપિનિયન” વિચારપત્રના વિશેષાંકો : એક અધ્યયન.
7. ‘મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું’ ક્તાર દ્વારા તસવીર ઈતિહાસ : એક અધ્યયન.

પ્રકરણ - ૧૦

ઉપસંહાર

‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના સંદર્ભમાં : ઈંગ્લેન્ડસ્થિત વિચારપત્ર “ઓપિનિયન” : એક અધ્યયન’ સંશોધનનિબંધમાં મેં “ઓપિનિયન” વિચારપત્રના ઈ.સ. ૧૯૯૫થી ઈ.સ. ૨૦૦૫ સુધીના પ્રકાશિત થયેલાં ૧૨૯ અંકોનો અભ્યાસ કર્યો છે.

“ઓપિનિયન” વિચારપત્રના કુલ ૧૨૯ અંકોમાં કુલ ૨,૭૨૦ પૃષ્ઠ પ્રકાશિત થયાં છે. તે ઉપરથી તારણ નીકળે છે કે “ઓપિનિયન”ના પ્રતિ અંકમાં ૨૧.૮ એટલે કે સરેરાશ ૨૨ પૃષ્ઠ પ્રકાશિત થાય છે.

“ઓપિનિયન” વિચારપત્રમાં પ્રકાશિત થયેલી સામગ્રીને વિષયક્ષેત્ર પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી ટકાવારી કાઢતાં તારણો ઉપરથી ફલિત થાય છે “ઓપિનિયન” વિચારપત્રમાં કુલ પ્રકાશિત થયેલા લેખ ૧,૪૦૪ લેખમાંથી સૌથી લેખ સાહિત્યના એટલે કે ૧,૦૭૪ (૭૬.૫૦%) છે. એનો અર્થ એ કે “ઓપિનિયન” ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી ભાષાના પ્રચાર-પ્રસાર ઉપર સવિશેષ ધ્યાન આપે છે.

“ઓપિનિયન”/Opinion

આમેય મેંગેડીન લાંબું ગુવે એમ નથી, તો
‘આત્મહત્યા વિશેષાંક’ ન કરાય સાહેબ ?

“ઓપિનિયન” વિચારપત્રમાં બીજા ક્રમે ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના લેખોને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે. “ઓપિનિયન” દેશ-વિદેશમાં વેર-વિખેર ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વક્ષેત્રના નિષ્ણાતોની કલમ દ્વારા ‘પત્રકારત્વના ઈતિહાસ’ને ગ્રંથસ્થ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેના ૧,૪૦૪ લેખોમાંથી ૬૭ લેખો એટલે કે (૪.૭૭%) લેખો ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વ ક્ષેત્રના છે. ત્રીજા ક્રમે ‘રાજકીય’ વિષયક લેખો આવે છે. વિદેશ વસતા ભારતીયોમાં તેમના હકો અને રાજકીય જાગૃતિ લાવવાના પ્રયાસરૂપે ૬૬ (૪.૭૦%) લેખો પ્રકાશિત થયા છે. જ્યારે સામાજિક વિષયક લેખો ચોથા ક્રમે આવે છે. જે ૬૨ (૪.૪૨%) લેખો પ્રકાશિત થયાં છે. એટલે કે “ઓપિનિયન” સમાજના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓને વાચા આપવાનો પણ પ્રયત્ન કરતું રહ્યું છે.

“ઓપિનિયન” વિચારપત્ર છે. તે પોતાની જવાબદારીથી સુપેરે પરિચિત છે એટલે ગુજરાતમાં ભડકેલા ધાર્મિક-કોમી સંઘર્ષોને વાચા આપવામાં તેમ જ એક સત્તિષ્ટ નાગરિક અને સુશિક્ષિત સમાજ તરીકે ગુજરાતી અને ગુજરાતની ભૂમિકા ઉજાગર કરી તેનું પથદર્શન કરાવવામાં પણ આગળ રહ્યું છે. ગોધરા-અનુગોધરા કાંડના સંદર્ભમાં “ઓપિનિયન”ના ૪૦(૨.૮૫%) લેખ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. એ વાત અલગ છે કે “ઓપિનિયન”ની આ ભૂમિકાથી તેનો અમુક વાચકવર્ગ નારાજ થયો છે.

“ઓપિનિયન”માં અનુક્રમે ધર્મ-અધ્યાત્મના ૩૯ લેખો (૨.૭૮%), ગાંધી વિચાર વિષયક સાહિત્યના ૩૦ લેખો (૨.૧૪%), ઈતિહાસ વિષયક ૨૨ (૧.૫૭%) લેખો અને આર્થિક વિષયક ૦૪ (૦.૨૮%) લેખો પ્રકાશિત થયા છે.

જ્યારે “ઓપિનિયન” વિચારપત્રના વાચકો અને ચાહકોની મુલાકાતના અભ્યાસ પરથી તારણ

નીકળે છે કે તેના ૮૬.૩૬% લોકો માને છે કે “ઓપિનિયન”નું લવાજમ વાજબી છે. તે જ પ્રમાણે મુલાકાતદાતાઓ સ્વીકારે છે કે વિદેશમાં વસતા ગુજરાતી લેખકો, વાચકો, પત્રકારોને પોતાની વાત રજૂ કરવાનું માધ્યમ તે પૂરું પાડે છે. તેના ૬૮.૧૮% મુલાકાતદાતાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે “ઓપિનિયન”ના અગ્રલેખો સાંપ્રત પરિસ્થિતિનો ચિતાર રજૂ કરે છે. ૭૨.૭૨% મુલાકાતદાતાઓ “ઓપિનિયન”ની હાલની સજવટ(લે-આઉટ)થી સંપૂર્ણ સંતુષ્ટ છે. ૪૫.૪૫% મને “ઓપિનિયન”ની મુદ્રણ ગુણવત્તા ઉત્તમ છે અને “ઓપિનિયન”માં યુવાવર્ગને આકર્ષવા અંગ્રેજીમાં એક પાનું શરૂ કરવું જોઈએ.

બોલો, ‘ભાગ-૨’ મૂકું ?

આમ, “ઓપિનિયન” વિચારપત્રના સમગ્ર અવલોકન પરથી ખ્યાલ આવે છે કે તે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થતું આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારપત્ર છે. જેના વાચકો દેશ-દુનિયામાં ફેલાયેલા છે. “ઓપિનિયન” તેની વિચારપત્રની ભૂમિકા બાપૂબી નિભાવે છે. સમયની માંગ પ્રમાણે તે વિવિધ વિષયોને લઈને લેખો પ્રકાશિત કરે છે.

“ઓપિનિયન” વિચારપત્રે સમયાંતરે ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’, ‘યુગાન્ડા નિષ્કાસન સ્મરણો’, “ગુર્જરી ડાયલેક્ટ”, જોડણી-શુદ્ધિ, મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’, ‘પ્રાણલાલ શેઠ’ વગેરેના સમર્પિત અંકો પણ પ્રકાશિત કર્યા છે. મુખ્ય વિશેષતા ગણાતાં, તેના છપ્પન ભોગના થાળ જેવા, ‘ડિસેમ્બરિયા અંકો’ છે, જેમાં આખો અંક સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રકાશિત થાય છે.

આમ, “ઓપિનિયન” એ વિચારપત્રની પરંપરાગત માન્યતાથી કંઈક અલગ પડતું સામયિક છે. તે ખરા અર્થમાં ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વની ભૂમિકાને ચરિતાર્થ કરે છે.

(સમાપ્ત)

માર્ચ ૨૦૦૯

‘વિરલ’ એ વિશેષણની સાર્થકતા વિનોદ મેઘાણીના અનુવાદકાર્ય, સંપાદનકાર્ય અને તેમના વ્યક્તિત્વમાં સચવાઈ રહે છે. તેમણે જે પુસ્તકોના અને જે રીતે અનુવાદ કર્યા છે, તેવા ગુજરાતમાં કોઈએ કર્યા નથી. પ્રસ્તુત, પુષ્કળ અને પ્રભાવક સાહિત્યિક પ્રદાન છતાં તેમના સ્વભાવમાં હતી તે નમ્રતા, શીલની નરવાઈ અને સાચકવાઈની ગરવાઈ જવલ્લે જ જોવા મળે છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’નો ચોથો ભાગ ‘ચિ. વિનોદને’ અર્પણ કર્યો છે. પિતાનો ઉમદા વારસો જાળવનારા મેઘાણીબંધુઓમાં વિનોદભાઈ એક છે. તેમના સૌથી મોટા ભાઈ મહેન્દ્રભાઈએ ૧૫ ફેબ્રુઆરીએ, વિનોદભાઈના ૭૪ વર્ષની વયે થયેલા અવસાનના સમાચાર આપતા પોસ્ટકાર્ડમાં એક અવતરણ લખ્યું છે અને નોંધ્યું છે : ‘અવતરણમાંના બધા ગુણો સાથે એમનું (વિનોદભાઈનું) સ્મરણ સંકળાયેલું રહેશે.’ અંગ્રેજી નવલકથાકાર અને પત્રકાર ફ્રેડરિક ફોરસાઈથનું અવતરણ આ મુજબ છે -

‘My ideal qualities:
strength without brutality,
honesty without priggishness,
courage without recklessness,
humor without frivolity,
humanity without sentimentality,
intelligence without deviousness,
skepticism without cynicism.’

વિનોદભાઈનું નામ ગુજરાતી વાચકોમાં જાણીતું બન્યું તે ‘સળગતાં સૂરજમુખી’ (૧૯૭૧, ૧૯૮૪) પુસ્તકને કારણે. વિશ્વવિખ્યાત ડચ ચિત્રકાર વિન્સેન્ટ વાન ગોગની અમેરિકન લેખક અરવિન્ગ સ્ટોને લખેલી જીવનકથા ‘લસ્ટ ફોર લાઈફ’નો વાચકો પર છવાઈ જનારો અનુવાદ એટલો સરસ છે કે તેને મૂળ કૃતિ સાથે ઝીણવટથી સરખાવતાં, અંગ્રેજી પુસ્તક વધુ ઊત્તમ છે કે ગુજરાતી, એવો પ્રશ્ન થાય. ન ભૂલીએ કે પહેલાં કરેલા અનુવાદની મર્યાદાઓથી અસંતુષ્ટ એવા વિનોદભાઈએ ૨૩ વર્ષ પછી આખો અનુવાદ નવેસરથી કર્યો હતો.

‘માણસાઈના દીવા’ના ‘અર્ધન લેમ્પ્સ’ (૧૯૭૮, ૨૦૦૪) નામે કરેલા અનુવાદની વાત પણ આવી જ છે. આ અનુવાદ કર્ણાટક યુનિવર્સિટીમાં એમ.એ.ના અભ્યાસક્રમમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ૨૦૦૩થી ચાર વર્ષ માટે મૂકવામાં આવ્યો હતો. મેઘાણીસાહિત્યને અંગ્રેજીમાં લઈ જવાનો અનેક રીતે મોટો પડકાર વિનોદભાઈએ ઊપાડ્યો હતો. ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ની ૩૧ વાર્તાઓ ૨૦૦૩માં ત્રણ અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે: ‘અ નોબલ હેરિટેજ’,

‘ધ શેડ ક્લિમઝન’ અને ‘અ ડુબિ શેડ્ડ’. આમાંથી ત્રીજા પુસ્તકમાં ‘ચમારને બોલે’ વાર્તા ‘અ વર્ડ ઓફ ઓનર’ નામે મળે છે. તે ભારતીય સાહિત્યની વાર્તાઓના અનુવાદની પુસ્તક શ્રેણી ‘કથા’ના ‘કથા પ્રાઈઝ સ્ટોરિઝ વોલ્યુમ’(૨૦૦૦)માં સ્થાન પામ્યું છે. ‘કથા’નું એ વર્ષનું મૌખિક વાર્તા પરંપરાના વિભાગનું પારિતોષિક મૂળ વાર્તાકારને, અનુવાદ માટેનું પારિતોષિક અનુવાદકને અને કથનશૈલી માટેનું પારિતોષિક પૂંજ વાળાને મળ્યું હતું. કથાકાર પૂંજભાઈએ ‘કથા’ના દિલ્હીમાં યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં ‘ચમારના બોલે’ વાર્તા સંભળાવીને દેશ-વિદેશના સેંકડો વિદ્વાન શ્રોતાઓને પ્રભાવિત કરેલા. વિનોદભાઈએ કરેલો બીજો એક અનુવાદ નહીંવત્ જાણીતો છે. તેમના પિતાએ ચારણો, ચારણી-સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય વિશે આપેલાં વ્યાખ્યાનોનું અંગ્રેજી સંકલન, જાપાનની નાગોયા યુનિવર્સિટીના ‘એશિયન ફોલ્કલોર’ નામના અર્ધવાર્ષિકમાં ૨૦૦૦માં છપાયું છે. ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ નવલકથા ‘એકોઝ, ફ્રોમ ધ ગીર્સ’ (૨૦૦૫) નામે પ્રકાશિત થઈ છે.

વિનોદ મેઘાણી

સદ્ભાવ : અશોક મેઘાણી

સન ૨૦૦૨માં, વલસાડ ખાતે, લેવાયેલી છબિ

મેઘાણીસાહિત્ય ઊપરાંત વિનોદભાઈએ ત્રણ પુસ્તકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. તેમાં હસમુખ બારાડીના ‘ગુજરાતી થિયેટરનો ઈતિહાસ’નો ‘અ હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાતી થિયેટર’ (૨૦૦૦) નામે, ધ્રુવ ભટ્ટના ‘સમુદ્રાન્તિકે’નો ‘ઓશનસાઈડ બ્લ્યૂઝ’ તરીકે અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના બૃહદ્ સંક્ષેપનો એ જ નામથી કરેલા અનુવાદ(૨૦૦૬)નો સમાવેશ થાય છે. બિંદુ ભટ્ટની નવલકથા ‘અખેપાતર’નો તેમનો અનુવાદ ભવિષ્યમાં પ્રસિદ્ધ થશે. મહાદેવભાઈ દેસાઈની ડાયરીના બે ભાગનો તેમનો અનુવાદ પૂરો થઈ ગયો હતો.

વિનોદભાઈએ કરેલા અનુવાદ અનેક રીતે અજોડ છે. તે શબ્દશબ્દનો અનુવાદ આપે છે. ભાવાનુવાદ, સારાનુવાદ, સંક્ષેપઅનુવાદ, અનુસર્જન જેવી પદ્ધતિઓ તેમણે અપનાવી નથી. કેટલાય શબ્દો અને ફક્કરા માટે સહજ અને પદ્ધતિસર કરેલી ચકાસણીમાંથી તેમનો અનુવાદ પ્રામાણિકતા, પ્રત્યાયન અને પ્રતીતિજનકતાના ધોરણે પાર ઉતર્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યજગત પણ, ક્યાંક હોય તો અપવાદ બાદ કરતાં આ ચૂકી ગયું છે એમ મને થાય છે. ‘લિ. હું આનું છું’ની વાત તે પત્રોની અને કામની મહત્તાની સરખામણીમાં સાવ ઓછી થઈ છે. ‘લોહીનાં આલિંગન’ અને અંગ્રેજી અનુવાદોનું પણ લગભગ એવું છે. ‘સળગતાં સૂરજમુખી’ જેવા અનુવાદને મોટી સાહિત્યિક સંસ્થાઓનો પુરસ્કાર મળ્યો નથી. વિનોદભાઈને એક મહત્વની સાહિત્યિક સંસ્થાના મહત્વના સાહિત્યિક સત્રમાં વક્તા તરીકે સ્થાન ન મળે તેવો પ્રયત્ન મેં નજીકથી જોયો છે. સાહિત્યચોરાઓના સરખંચો અને સંસ્કારમદોના અધિપતિઓ પોતાનાં સ્થાનકો અને લખાણોમાં નગણ્ય ચીજોનું ગૌરવ કરતા રહ્યા છે અને વિનોદભાઈને ઉવેખતા રહ્યા છે. પોતાનામાં મસ્ત વિનોદભાઈ આ બંધી બાબતોથી પર હતા, પણ આપણે હોઈએ એ ચિંતાજનક છે.

અનુવાદ સાથે વિનોદભાઈએ જેટલી પૂરક સામગ્રી પૂરી પાડી છે તેટલી બીજા કોઈ અનુવાદકે પૂરી પાડી નથી. તેમાં લેખક, પુસ્તક, નાયક, પાશ્વભૂમિ, વિવેચન, શબ્દ-સમજૂતી, વાચનસૂચિ જેવી કેટલીય બાબતો મળે છે. ચિત્રાત્મકતા તેમના અનુવાદોને જોતાવેંત જ ગમી જાય તેવા બનાવે છે. તેમાં લેખક, પાત્રો, પ્રસંગો, પ્રદેશનાં રેખાંકનો, મેઘાણીની વિવિધ મુદ્રાઓનાં રેખાંકનો, તેમના હસ્તાક્ષર, ચિત્રકૃતિઓનાં પુનર્મુદ્રણો, કથાપ્રદેશ કે નાયકની કર્મભૂમિના નકશા, સુશોભનો વગેરે પણ જોવાં મળે છે.

સંપાદક અને સંશોધક વિનોદભાઈનું ઠીક વાણોંધું રહેલું પુસ્તક એટલે ‘લોહીના આલિંગન’ (૨૦૦૩). તેનું ઉપશીર્ષક છે ‘પરંપરાગત કોમી સંવાદિતાનાં દર્શનો : ઝવેરચંદ મેઘાણી’. મેઘાણીભાઈ લિખિત વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, પ્રસંગો, કાવ્યો, પત્રો વગેરેમાંથી કોમી એખલાસ અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની ઝલક આપતાં લખાણો પસંદ કરીને તેમ જ ટૂંકાવીને અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે. ગોધરા હત્યાકાંડને પગલે ગુજરાતમાં થયેલા હિંસાચારમાં સર્જક, ભાવક અને અભ્યાસીની ભૂમિકાના સંદર્ભમાં આ પુસ્તક મહત્વનું છે. તે વિનોદભાઈની દૃષ્ટિ અને સામાજિક નિસબતનો ઉત્તમ નિર્દેશ આપે છે.

નોખા માણસ ઝવેરચંદ મેઘાણી અને અનન્ય સંપાદક-સંશોધક વિનોદભાઈનું દૈનિકપ્રમાણ દર્શન કરાવનારાં પુસ્તકો એટલે ‘અંતર-છબિ’ (૧૯૮૮) નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું ‘ઝવેરચંદ મેઘાણીનું સંકલિત આત્મવૃત્તાંત’ અને ‘વિ. હું આવું છું’ (૨૦૦૩) નામે બે ખંડોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું મેઘાણીભાઈનું પત્રજીવન. સાહિત્યકાર પત્ની હિમાંશી શેલતની સાથે સંપાદિત કરેલાં ૧૮૦૦ પાનાંના આ ત્રણ ગ્રંથો અસાધારણ પરિશ્રમ, દૃષ્ટિપૂર્ણ અને શ્રેષ્ઠ ગુણવત્તાના માપદંડ સમું કામ છે.

વિનોદભાઈનાં બે વિશિષ્ટ કાર્યોની પણ યાદ આવતી રહે છે. ‘સળગતાં સૂરજમુખી’ બહાર પડ્યું તે અરસામાં વિનોદભાઈ વાન ગોગના જીવન અને સર્જન પરનો બે કલાકનો સ્વાઈડ શો ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કોમ્પ્યુટર સાથે કરતા. ત્યારબાદ ૨૦૦૫માં ૭૦ વર્ષની ઉંમરે વિનોદભાઈ સામયિકોનું ફરતું પ્રદર્શન યોજતા. તે ગુજરાતનાં ૭૦ સ્થળે અને મુંબઈમાં ગોઠવાયું હતું. તેમાં ૨૦૦ સામયિકો મૂકતા. પોતે તૈયાર કરેલું સામયિકોનું ચોકસાઈભર્યું સૂચિપત્ર પણ આપતા અને કેટલાંક સામયિકોનાં લવાજમ સ્થળ પર સ્વીકારતાં. આ પ્રદર્શન માટે તે ગુજરાતના એક છંડેથી બીજી છંડે પ્રદર્શનની સામગ્રી ભરેલી મોટર એકલપંડે સેંકડો કિલોમીટર હંકારી જતા. પ્રદર્શનની સાથે ઝવેરચંદ મેઘાણીએ પોતે ગાયેલી રચનાઓનાં દુર્લભ રેકોર્ડિંગ્સ સંભળાવવાનો કાર્યક્રમ પણ તે કરતા.

ગયા આઠ-દસ મહિના વિનોદભાઈ “નવનીત સમર્પણ”માં અવારનવાર લખતા. મે મહિનામાં ઝવેરચંદ મેઘાણીના સાહિત્ય-વારસા વિશે મહત્વનો લેખ લખ્યો. ત્યારબાદ સાગરખેડુ તરીકેના તેમના ત્રણેક દાયકાના અનુભવો પર આધારિત લેખો આવતા રહ્યા. ગયા દોઢેક વર્ષમાં “નયા માર્ગ”ના દસ અંકોમાં ‘અસ્સાલામુ અલૈકુમ’ મથાળા હેઠળ જાહેરજીવનને લગતા સમાચારોના સંકલન-લેખો લખ્યા. તેમાં ન્યાયતંત્ર, ચૂંટણી, માહિતી અધિકાર, ભ્રષ્ટાચાર, સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી, ગ્રાહક સુરક્ષા, ખેડૂત આત્મહત્યા, સાહિત્ય, પત્રકારિતા, પર્યાવરણ જેવી કેટલીય બાબતોને લગતા ૨૦૦-૨૫૦ સારા-નરસા સમાચારોનું હકીકતોના પાવિત્ર્ય સાથેનું સઘન રીતે લખાયેલું સંકલન વાંચવા મળ્યું. એક સજાગ નાગરિક વિનોદભાઈ એમાં જોવા મળશે.

વિનોદભાઈના સ્નેહભાજન બનવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું હતું. તેમની મૃદુતા, નમ્રતા અને શાલીનતા મેં નજીકથી જોઈ છે. તેમની ખુદ્દરી, ખાનદાની અને ખુદવફાઈ પણ હું ઠીક જાણતો હતો. તે કેટલાંક લખાણોની ટાઈપરિફાઈટ મારા અભિપ્રાય માટે મોકલતા ત્યારે મને ભારે સંકોચ થતો. તેમના કામની ગુણવત્તા વિશે અભિપ્રાય આપવા માટે હું બહુ નાનો માણસ હોવાનું મને હંમેશાં જાણતું. વિનોદભાઈ મારો અભિપ્રાય માગે તેમાં મારી નહીં વિનોદભાઈની મોટાઈ હતી. તેમના કામ વિશે પરિચયાત્મક નોંધો લખી. પણ તેનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરીને યથોચિત ગૌરવ કરવાનું હું ચૂક્યો છું.

ગુજરાતી સાહિત્યજગત પણ, ક્યાંક હોય તો અપવાદ બાદ કરતાં આ ચૂકી ગયું છે એમ મને થાય છે. ‘વિ. હું આવું છું’ની વાત તે પત્રોની અને કામની મહત્તાની સરખામણીમાં સાવ ઓછી થઈ છે. ‘લોહીનાં આલિંગન’ અને અંગ્રેજી અનુવાદોનું પણ લગભગ એવું છે. ‘સળગતાં સૂરજમુખી’ જેવા અનુવાદને મોટી સાહિત્યિક સંસ્થાઓનો પુરસ્કાર મળ્યો નથી. વિનોદભાઈને એક મહત્વની સાહિત્યિક સંસ્થાના મહત્વના સાહિત્યિક સત્રમાં વકતા તરીકે સ્થાન ન મળે તેવો પ્રયત્ન મેં નજીકથી જોયો છે. સાહિત્યચોરાઓના સરખંચો અને સંસ્કારમઠોના અધિપતિઓ પોતાનાં સ્થાનકો અને લખાણોમાં નગણ્ય ચીજોનું ગૌરવ કરતા રહ્યા છે અને વિનોદભાઈને ઉવેખતા રહ્યા છે. પોતાનામાં મસ્ત વિનોદભાઈ આ બધી બાબતોથી પર હતા, પણ આપણે હોઈએ એ ધિતાજનક છે.

મારા માટે વિનોદભાઈ ઈમાનદારી અને ઉત્તમતાનો અને એ માટે ઊઠાવવા પડતા પરિશ્રમનો આદર્શ હતા. આપણે ત્યાંના ભારે નિરાશાજનક માહોલમાં જોમને હું દીવાદાંડી જેવા ગણ્યું છું તેવા માણસોમાં વિનોદભાઈ એક હતા.

(સદ્ભાવ : ૦૧.૦૩.૨૦૦૯, “નિરીક્ષક”)

[143, Paras Kunj Society, Satellite Road, AHMEDABAD - 380 015, India]

ગુજરાતીની, ભલા, વ્યાખ્યા કઈ બાંધશું ? ગુજરાત નામે ભૌગોલિક પ્રદેશમાં વસનારાંઓ સિવાય, ત્યાંથી પ્રદેશ, દેશ, વિદેશ વિસ્તરી ગયેલાંઓને આપણે ગુજરાતી કહી શકીએ કે ? ટૂંકામાં, આ આખો ઓળખનો મુદ્દો છે.

ગુજરાતના એક વિચારક, લેખક અને કર્મશીલ અચ્યુત યાજ્ઞિકે નોંધ્યું છે તેમ, ‘કવિ નર્મદે ‘કોની કોની છે ગુજરાત ?’ એવી પૃચ્છા કરીને પોતે જ ઉત્તર આપ્યો છે જે ગુજરાતી બોલે છે તેનાથી. પંથકે પંથકે અલગ અલગ બોલીઓ છતાં ભાષા જોડે છે, બાંધે છે અને બંધાવે છે ભાષું જીવનભરનું. ભાષાની જેમ પરંપરાનું અને જીવનનાં છંદ તેમ જ લયનું પણ દરેક નવી પેઢી પુનઃસર્જન કરે છે અને સમન્વયની સાથે સાતત્યને સાંકળે છે. પરિણામે ઈતિહાસનો પિંડ બંધાય છે અને એકેએક ગુજરાતીનો પોતીકા જીવનનો તથા તેના પરિવાર કે સમુદાયનો ઈતિહાસ પણ જોડાય છે તેની સાથે એટલે આ ઈતિહાસ ભાતીગળ બની રહે છે. આવા ભાતીગળ ઈતિહાસના અંકોડા ઉકેલવા માંડીએ ત્યારે નોખું અને અનોખું ગુજરાત એકાકાર બની રહે છે.’

બીજી પાસ ઈતિહાસકાર મકરન્દ મહેતા કહે છે : ‘દરેક દેશ અને પ્રદેશને તેની આગવી ઓળખ હોય છે. આવી ઓળખ અને પહેચાન જ્યારે પ્રજાની સામૂહિક ચેતનામાં રૂપાંતર પામે ત્યારે તે પ્રજાના ગૌરવ અને ગર્વની ઘોતક બને છે અને તે ‘અસ્મિતા’ એમ રૂપાળું નામ ધારણ કરે છે. ગુજરાતની અસ્મિતાનાં અનેક પાસાંઓ છે - દીવાળી અને બેસતા વર્ષનો તહેવાર, ગરબા, રાસ, નવરાત્રી મહોત્સવ, પતંગોત્સવ, પતેતી, ઈદ અને કિસ્મસ જેવા પર્વોથી માંડીને લાપસી, લાડુ, કંસાર, ઊંધિયું, સેવચટણીયુક્ત પોંક, દૂધપાક, ભજિયાં અને ફાફડા જેવી ભાતભાતની ભોજનસામગ્રી અને આ સૌ ચીજોને દીપાવે તેવી ગરવી ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતની આગવી પહેચાન ઉપસાવે છે. પરંતુ દેશવિદેશમાં ગુજરાતીઓની જે કોઈ સર્વસામાન્ય છાપ હોય તો તે વ્યાપારી પરંપરામાંથી ગુજરાતે વિકસાવેલી શાંતિ અને અહિંસાની ફિલસૂફી અને વ્યવહારુ સૂઝ છે. તેનું તદ્દન તાજેતરનું દૃષ્ટાંત પશ્ચિમ બંગાળના સીંગુરમાંથી ગુજરાતના સાણંદમાં ખસેડવામાં આવેલો તાતા જૂથનો ‘નેનો કાર’ પ્રોજેક્ટ છે. બંગાળ અને ગુજરાતની રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઓળખમાં કેટલો બધો તફાવત છે તેના આ પ્રસંગ જીવતોજાગતો નમૂનો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સુરતના વેપારી ભીમજી પારેખે તો છેક ૧૬૭૨માં પ્રિન્ટીંગ પ્રેસનો પ્રોજેક્ટ શરૂ કર્યો હતો. પણ તેની હીલ્સ નામનો પ્રિન્ટીંગ ટેકનોલોજીસ્ટ તેનો કોન્ટ્રીક્ટ પૂરો કર્યા વગર લંડન ભાગી ગયો હોવાથી આ પ્રકલ્પ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો.’

પરંતુ આ બંનેમાંથી ગુજરાતીની વ્યાખ્યા પૂરેપૂરી સમજવા મળતી નથી. કરાંચી મુકામે, સન ૧૯૩૭માં, મળેલા ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના તેરમાં અધિવેશન પ્રસંગે, પ્રમુખસ્થાનેથી ‘ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય’ નામે આપેલાં વ્યાખ્યાનમાં, કનૈયાલાલ મુનશીએ કહ્યું હતું, તેમ, ‘જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ કહેવામાં કદાચ વાસ્તવિક સત્ય નથી. મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં સદીઓ થયાં વસતા ‘ગુજરાતી’ઓ ગુજરાતી નથી બોલતાં. ઝાલોર ને વાંસવાડા, ઈડર અને શ્રીમાલમાં આજે મારવાડી વધારે બોલાય છે, છતાં એમાં વસનારાં ગુજરાતીઓ નથી એમ કોણ કહેશે ? કેમ કહેવાશે ? ગુજરાતીનું પ્રાધાન્ય ન હોય ત્યાં ગુજરાતી નથી એમ કેમ કહેવાય ? ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે ગુજરાત એટલે શું ? ત્રીસ વર્ષના મનન પછી હું એની વ્યાખ્યા આપું. એની રાજકીય કે ધાર્મિક એકતામાં એનું મૂળ નથી; એનું મૂળ હિન્દી સંસ્કારને લાક્ષણિક રીતે જીવનમાં ઉતારવાની કલામાં છે.’

મુનશી આગળ જણાવે છે :

‘પણ ગુજરાતને સીમાડા નથી. ગુજરાત એક જીવંત અને જાગ્રત વ્યક્તિ છે - જે પોતાને એક કલ્પવામાં, પોતાનું અસ્તિત્વ એક દૃઢ સંકલ્પ દ્વારા

સરજવામાં જીવનસાફલ્ય સમજે છે. એ ગુજરાતીઓનું બન્યું છે ખરું : પણ એ માત્ર માનવીઓનો સમૂહ નથી. જ્યાં ગુજરાતીઓ 'ગુજરાત' છે ને રહેશે એવી નિર્ણયાત્મક કલ્પના સેવી એકઠા મળે છે ત્યાં ગુજરાતની હસ્તી છે જ. ગુજરાત વિસ્તરે છે જ્યાં ગુજરાતીઓ પોતાની ઈચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પબળથી એને સરજે છે ત્યાં. ગુજરાત તો એક ભાવનાઘડી પણ જીવંત સાંસ્કારિક વ્યક્તિ છે. ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના ભાનથી પ્રેરાઈ એનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો જોણે સક્રિય સંકલ્પ કર્યો હોય તેનામાં જ ગુજરાતની અસ્મિતા હોય.

'આ વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં પર્વત અને નદીઓનું સ્થાન ગૌણ છે. મુખ્ય સ્થાન તો જે મહાપુરુષોએ ગુજરાતની આ ભાવના સરજવી છે તેમનું છે. તેમનાં પરાક્રમો અથવા સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતીઓની કલ્પના અને ઈચ્છાને કેન્દ્રસ્થ કરે છે. તે ઈતિહાસ કે સિદ્ધાન્ત સ્વી જાય છે, ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રેરે છે, ગૌરવકથાઓનાં મંડાણ માંડે છે અને ગુજરાતનું સૂક્ષ્મ શરીર બાંધી જાય છે.'

ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અવતારપુરુષ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ એક વખત આકોશમાં કહ્યું હતું : 'ગુજરાત ! ગુજરાત કેટલો વિશાળ છે તેનું તમને ભાન છે ? તમારે મન - રાજકીય વિચારકોને મન - ગુજરાત માત્ર અમદાવાદથી સુરત સુધીનો વિસ્તાર છે. પણ ગુજરાત એથી ઘણું વિશાળ છે. ગુજરાતી પ્રજાની કેટલી મોટી વસ્તી દેશી રાજ્યોમાં છે તેની તમે ગણતરી કરી છે ? અથવા કરી છે તો દરેક કાર્ય કરતાં નજરમાં રાખી છે ?

'અને એટલામાં જ ગુજરાત પૂરું થતું નથી. ગુજરાત કાનપુરમાં છે, ગુજરાત દિલ્હીમાં છે, ગુજરાત રંગૂનમાં છે, ગુજરાત મદ્રાસમાં છે. એમ જ નહીં પણ ગુજરાત યુગાન્ડામાં છે, ગુજરાત દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ છે. એ ગુજરાતના અભિલાષ તમારે જાણવા જોઈએ. એ ગુજરાતના જીવનમંત્રો તમારે વિકસાવવા, સુંદર કરવા જોઈએ. એટલા મોટા ગુજરાતની તમારે સેવા કરવાની છે.'

હા ... શ ! હવે કળ વળે છે. સૈકાઓથી દેશ-પરદેશ-વિદેશ ધૂમી વળેલી અને ત્યાં થાળે પડેલી ગુજરાતી કોમની પાયાગત ગણના અહીં છે. જગત ભરમાં સો-સવાસો દેશોમાં પથરાયેલા ગુજરાતી, મૂળ ગુજરાતી પ્રજાસમૂહની ગણતરી લઈને, આથીસ્તો, ચાલો, હવે આપણે આગળ વધીએ.

'વિશ્વમાનવી' નામે, કવિ ઉમાશંકર જોશીની, ભારે ખ્યાતનામ કવિતાની આ પંક્તિઓ જરાક તપાસી લઈએ :

કીકી કરું બે નભતારલીની
ને મીટમાં માપું દિગંતરાલને,
માયા વીંધીને જળવાદળીની
અખંડ દેખું પળમાં ત્રિકાલને.
સન્ધ્યા-ઉપાની સજ્જ પાંખજોડલી
યાત્રી બનું ઊર્ધ્વમુખી અનંતનો;
સ્વર્ગમાં ઝૂકવું ચંદ્રહોડલી,
સંગી બનું ના ધૂમકેતુ-પંથનો.
વ્યક્તિત્વનાં બંધન તોડીફોડી
વિશ્વાન્તરે પ્રાણપરાગ પાથરું;
પાંખો પ્રકાશે-તિમિરે ઝાઓળી
સ્થળે સ્થળે અંતરપ્રેમ છાવરું.
વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી;
માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની.

કવિ ઉમાશંકર જોશીની આ કવિતાની જોડાજોડ, 'એ તે કેવો ગુજરાતી - ' કવિતા અર્ધાહ બનવી રહી. આથીસ્તો, આ કાવ્યની અહીં લીંધી આ પંક્તિઓને, ચાલો, ઉર-બાજોઠે બેસાડીએ :

સાગરપાર આફ્રિકા એડન લંકા સિંગાપુર
મોરિશ્યસ ફિજી ન્યૂઝીલેન્ડ જાપાન બ્રિટન અતિ દૂર,
કાર્યકોશલ-આતિથ્ય સુહાતી
બધે ઉર-મટૂલીઓ ગુજરાતી.
તે નહિ નહીં જ ગુજરાતી,
જે હો કેવળ ગુજરાતી.

આજકાલની આ જાગતિક સ્તરની, સાખ સંબંધક ભીંસ (કેડિટ કન્ય) ટાંકણે, થોડાક સમય પહેલાં, 'બ્રિટિશ બ્રોડકાસ્ટીંગ કોરપોરેશન'ના રોજિંદા, 'ધ ડેયલી પોલિટિક્સ' કાર્યક્રમમાં, બી.બી.સી.ના રાજકારણ બાબતના મુખ્ય સંવાદદાતા નીક રોબિન્સને એક ઘટના કહી હતી. બ્રિટનના વ્યાપાર મંત્રી પીટર મેન્ડલસન થોડાક સમય પહેલાં વ્યવસાયી બેન્કોના ધણીધોરીઓને મળ્યા હતા. ગ્રાહકોને મદદરૂપ બનવા વ્યાપાર મંત્રીએ અનુરોધ કરી જોયો. બેન્કોના આગેવાનો, સામે, પોતાની સમજણ પરિસ્થિતિની વાત કરતા રહ્યા. લાગલા લોર્ડ મેન્ડલસને કહ્યું : મને લાગે છે કે મારે શ્રુતિ વડેરા સાથે તમારી મુલાકાત ગોઠવવી જોઈશે. બેન્કોના આગેવાનો તેને માટે તૈયાર નહોતા.

કહે : ના, આપણે જ ઉકેલ લાવીએ !

વારુ, આ ઘટનાના સૂચિતાર્થો છે. શ્રુતિ વડેરાની વાટાઘાટ માટેની રીતરસમની તેમાં જેમ ઝાંખી છે તેમ, તેમનાં શક્તિસામર્થ્યની પણ વાત સમજાય છે. "ધ ગાર્ડિયન" દૈનિકમાં, લખતાં ડેબોરા સમર્સે, આ વ્યાપાર પ્રધાન માટે, 'વેસ્ટમિનસ્ટર ગ્રામ' (વેસ્ટમિનસ્ટર વિલેજ) વિસ્તારમાં, 'Shriti the Shriek' જેવા શબ્દો ઉચ્ચારાય છે, તેમ માહિતી આપી હતી !

શ્રુતિ વડેરા ઉપરાંત, લિબરલ ડેમોક્રેટ પક્ષમાં નવનીત ધોળકિયાનું અગ્રણ્ય સ્થાન રહ્યું છે તે આપણે સતત જોતા આવ્યા છીએ. તે જ રીતે જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી તેમ જ સાંપ્રત સમયના એક માત્ર ગુજરાતી નરસલના સાંસદ સૈલેષ વારા કન્સરવેટિવ પક્ષમાં ઊંચેરું સ્થાન ભોગવે છે. ત્રણેક દાયકાઓ પહેલાં દક્ષિણ લંડનમાં રમાણભાઈ નાયક લેબર પક્ષ વાટે ઓલ્ડરમેનના પદે પણ પહોંચી ગયેલા. તેમ લેસ્ટરમાં દિવંગત કૃષ્ણકાન્ત શાહ નામે એક શહેરી હતા. એ દિવસોમાં તે લેબર પક્ષના લેસ્ટર શહેરમાં ચૂંટાયેલા કાઉન્સિલર હતા. બંને બહુ સરસ માણસ. તદુપરાંત, દિવંગત ગોરધન પરમાર પણ સાંભરે છે. તે વળી, લેસ્ટર શહેરના લોર્ડ મેયર પદે ચ રહી ચૂકેલા. આ બધાં આ મુલકે અગ્રસૂરિઓ છે. તે દરેકે 'સ્થળે સ્થળે અંતરપ્રેમ' છાવરવાનો રાખ્યો છે.

તાજેતરમાં, યુનાઈટેડ સ્ટેસ ઓફ અમેરિકાના ચૂંટાયેલા નવા પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ પોતાના સલાહકારોમાં, વળી, આવાં કેટલાંક ગુજરાતી નરસલનાં યુવાન તજજ્ઞોનો સમાવેશ કર્યો છે. તેમાં સૌથી વિશેષ ચર્ચિત નામ છે સોનલ શાહ. તે જાણીતાં અર્થશાસ્ત્રી છે. તદુપરાંત, પરાગ મહેતા આવું જ બીજું નામ છે, તેમ નીક રાઠોડ સરીખાની પણ તેમાં હસ્તી છે. બીજી બાજુ, નટાશા બીલીમોરિયાનું નામ ય ઊમેરણમાં આવે છે. જાણીતાં અવકાશયાત્રી સુનિતા વિલિયમ્સ પણ આવાં જગ વિખ્યાત ગુજરાતી છે.

આ સિલસિલો આજથી શરૂ થયો નથી. આફ્રિકા ખંડે, ગઈ સદીમાં અને તેની પહેલાંની સદીમાં પણ, આવા અનેક ગુજરાતીઓને અગત્યનાં સ્થાને ભાળ્યાં છે. અલીભાઈ મુલ્લા જીવણજી આ સૌમાં આદરમાન એક અગ્રગામી નામ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજકારણમાં અને જાહેર જીવનમાં મોહનદાસ ગાંધી ઉપરાંત, મુસા મીર, અહમદ કથરાડા, ફાતીમા મીર, ઈસ્માઈલ મીર, દુલ્હા ઉમ્મર, ફ્રેની જીનવાલા, અઝીઝ પહાડ સરીખા ગુજરાતીઓએ જબ્બરું યોગદાન આપ્યું છે. ટાનૂઝાનિયામાં અમીર જમાલ એક એવું નામ છે જે સહજ સાંભરે છે. મણિલાલ અંબેલાલ દેસાઈ, પ્રાણલાલ શેઠ, સુગરા વિસરામ, સોફિયા મુસ્તફા, કાન્તિભાઈ પી. શાહ, કાન્તિભાઈ બી.

પટેલ, નરેન્દ્ર પટેલ, ડાહ્યાભાઈ પટેલ, એ.બી. પટેલ જેવાં નામો પૂર્વ આફ્રિકામાંના વિવિધ મુલકોની આવી યાદીમાં આવે જ આવે. આ કોઈ પર્યાય યાદી પણ નથી. હજુ ઘણાં ય નામોને અહીં આવરી શકાય તેમ છે. ટૂંકમાં, આ દરેક ગુજરાતીએ સાગરપાર કાર્યકોશલ બતાવ્યું છે અને કેવળ ગુજરાતી રહ્યા વિનાં વ્યક્તિ મટીને વિશ્વમાનવી બન્યાં છે.

આ યાદી પરે હિન્દી જમાતનાં અનેક વસાહતીઓને આદરભેર મૂકી શકાય તેમ છે. તેમ કરવાને બદલે, અહીં ગુજરાતીઓ પૂરતી સીમા આંકી જાણી છે. આ અને આવા અનેક ગુજરાતીઓએ કમાવા ધમાવાનું જ માત્ર અગત્ય લેખ્યું નથી; તેમાંનાં અનેકોએ જે તે મુલકમાં જઈ, તે મુલકને પોતાની કાર્યભૂમિ બનાવી છે અને તેના જનજીવનમાં ઉચિત યોગદાન આપવાનું રાખ્યું છે. હવે સવાલ છે : આ દરેકે, ગુજરાતી હોવાને જ નાતે, આ સઘનાં કામો કર્યાં છે ? ના, લગીર નહીં. તે સૌ જે તે મુલકમાં નાગરિક તરીકે ઓતપ્રત બન્યાં છે અને જે તે મુલકના યોગક્ષેમમાં તે સઉએ ઉચિત પ્રધાન લક્ષ્ય આપ્યું છે.

અને આમ, હવે બીજી સવાલ પરકારરૂપ આવે છે : આપણે, ગુજરાતી પ્રજાસમૂહના અંકેક માણસ આપણું આજું પાયાગત કર્તવ્ય પાર પાડીએ છીએ ખરાં કે ? આર્થિક કારણવસાતુ જ આપણી જમાત ગુજરાતના સીમાડા ભેદીને વિસ્તરી છે. ખરી વાત છે ને ? આપણે ગુજરાતની શોધમાં, હરિયાણી ચરાણભૂમિની શોધમાં નીકળી પડેલાં છીએ. એક અર્થમાં આપણી જમાત વાણઝારા શી છે અને લાંબી રઝડપાટે હવે યુરોપ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા જેવા અનેક મુલકોમાં દરીદામ થયેલી છે.

આપણી ઓળખ પાકી કરી શક્યા છીએ ખરાં કે ? જે તે મુલકોમાં દૂધમાં સાકર ભળે તેમ સહજ હળીમળી ગયાં છીએ કે ? કે હજુ અદમ ટંકારવી લખે છે તેમ,

મનમાં સાલી ગાંઠ પડી છે

સતત to be or not to be છે.

એકલ દોકલ એવું લાગે ધૂળ પડી જીવનમાં

પટેલનું મન બીહીમોરે, તન રે' છે લેસ્ટરમાં.

ગુજરાતીઓમાં વેપારબુદ્ધિ અઢળક હોવા છતાં તેઓ પોતપોતાની જ્ઞાતિઓ અને ધર્મસંપ્રદાયોને એટલી ઉન્કટાથી વળગી રહ્યાં છે કે તેઓ એકસંપ થઈને સેક્યુલર મૂલ્યોને આધારે રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. તાજેતરના ગુજરાત પ્રવાસમાં, એક વિચારશીલ ગુજરાતી આગેવાન મને કહેતા હતા : તમારે પરદેશમાં જેમ દરેક પરિવારને એક ફેમિલી દાક્તર હોય છે તેમ દરેક કુટુંબને એકેક બાવો ય વળગ્યો છે ! — આ વાત વિચારવાલાયક છે.

કેટલાંકને વળી 'વતનનો ગુરાપો' છે. આ સમૂળી વાત સમજાવે તો રોમાન્ટિક સ્વરૂપની છે. જે મહત્વનું છે તે તો જે તે મુલકમાં રહીએ તેનું વાસ્તવિક જનજીવન જ છે. જેને વાસ્તવિક જીવન જીવતાં ના આવડ્યું તેઓ ફેંકાઈ ગયાં છે. આપણી આ દેશની વાત કરીએ તો બ્રિટન તો 'વેલફેર સ્ટેટ' છે. તેથી તે આપણાંમાંનાં અનેકોને પાળે પોષે છે. તો, દોસ્ત, લગાવ ક્યાં રહેવો જોઈએ ? આ નક્કી કરવાની ઘડીનું શું ? એ તો આ ચાલી !

પશ્ચિમના દેશોમાં મૂળ ગોરાઓ તેમ જ ગુજરાતી પ્રજાસમૂહો વચ્ચેનો સહવાસ જેમ જેમ વધતો ગયો છે તેમ તેમ બંને એકબીજાને વિશેષ સમજતા ગયા છે. આ એક રીતે હકીકત છે. ધીમધીમે રંગભેદ પણ હળવો થયો છે. પણ તેની સામે આપણો પોતીકો માંહેમાંહેનો ભેદભાવ ઘટ્યો છે કે ? સામૂકો ગયો છે કે ? આપણે કોમવાદથી, ધર્મભેદથી, જ્ઞાતિવાદથી, ગ્રંથિથી, પૂર્વગ્રંથિથી પીડાઈ રહ્યાં છીએ. આનું કેમ કરશું ? આપણામાંની આ અસમાનતા, સમભાવની વૃત્તિનો અભાવ, અસહિષ્ણુતા તેમ જ

બિનસમજણની વાત કેમ કરી સરિયામ ધોઈ શકાય ? તો સમજણવાળી સમભાવની ભાવના આપણી અંદર, ભલા, ક્યારે વિકસવાની છે ?

ટૂંકમાં, ગુજરાતીપણાંની શોધમાં સતત રહેવું જોઈશે અને 'કેવળ ગુજરાતી' મટીને વિશ્વગુર્જરી તરફની ચાલના કેળવવી જોઈશે, વિશ્વમાનવી બનવાની તાલાવેલી ખિલવવી જોઈશે. ગુજરાતમાંના જે તે હિતોના હાથા બન્યા વગર, આપણાં પોતીકાં ભાવિની ચિંતામાં જ ફક્ત લપેટાવું જોઈશે અને વસવાટના મુલકમાં એકરૂપ બનવા તનમનધન પરચવાં જોઈશે.

કુદરત આપણને આજું શક્તિસામર્થ્ય આપજો અને તે પ્રતિની ઈચ્છાશક્તિનું બળ આપજો.

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

એક વાવમાં

હજાર પગથિયા ઉતરીને તરસ ભાંગી'તી

ને બહાર નીકળ્યો ત્યારે

હજાર પગથિયા ચડયાનાં થાકે

પાછું સૂકાઈ ગયું ગળું.

આપણે મળીને છૂટા પડીએ ત્યારે

યાદ આવે છે એ વાવ.

- સૌમ્ય જોશી

Multiple Dimensions of Gujarati Diaspora

How shall we define Gujarati? Of course, those who live in Gujarat state in India are Gujaratis. How about those Gujaratis who now live outside the boundary of their homeland? Hence there is a question of identifying Gujaratis who now live in significant numbers away from their home.

A Gujarati thinker and writer Achyut Yagnik quotes the Gujarati poet Narmad.

He asks, 'who belongs to Gujarat? He himself answers the question. 'Gujarat belongs to those who speak Gujarati'. Although there are different Gujarati dialects, Gujarati language is what binds Gujaratis in a common linguistic heritage. Language gives rise to tradition that each generation reproduces and transforms it. This tradition becomes a historical reality in which Gujaratis create a history of their life and the community of common language. When we unpack this history, we find that great diversity of Gujarati arises as a relatively unified expression.

A historian of Gujarat Makrand Mehta says that each nation and society has its own unique self image. When this self image becomes a part of collective consciousness of pride and self-respect, it gives rise to, what may be called, a specific self-identity. There are many aspects of Gujarati identity. Festivals of Diwali and New Year, festival of nine nights when Gujarati men and women perform Garba dance, kite flying, Pateti, Idd and Christmas provide a public identity. Gujaratis are also well known for their exquisite dishes like lapsi, ladu, kansar, undhiyun, dudhpak, bhajjiya, fafda and dhokda, which are integral to Gujarati self-identity. However, what makes Gujaratis even more distinctive is their mercantile tradition that they have created with a philosophy of non-violence and a pragmatic approach to everyday life. Transfer of Tata's Nano car project from Singur in Bengal to Gujarat is a good example of how different are Gujarat and Bengal in their political and cultural self-expression. If we look back in time, we find that in 1672 a merchant by the name of Bhimji Parekh had started a printing press project. He failed in this project as his technologist; some one by the name of Hills withdrew from the project to return to London.

However, this outline does not give us a good working definition of Gujarati. Gujarati Sahitya Parishad, a

body concerned with promoting Gujarati literature and language had held its 13th session in Karachi in 1937. In a lecture titled Gujarat and its literature, Kanaivalal Munshi had said, 'wherever Gujarati is spoken, there is always Gujarat' does not necessarily bring us close to the truth about Gujarati identity. In India, Gujaratis have settled in Maharashtra and Karnatak for centuries and no longer speak in Gujarati. In Zolor, Vanswada, Ider and Shrimal, people speak in Marwadi to each other but who will say that they are not Gujarati? How can one say that there are no Gujaratis there simply because Gujarati is not the main language of communication? In this context, the question that arises is this. What is Gujarat and Gujarati identity? I have thought about these Gujarati identity issues for past thirty years and offer a working definition of Gujarati. I believe the root of Gujarati identity lies in Hindu culture and not in political or religious solidarity.

Kanaivalal Munshi goes further. Gujarat has no boundaries. Gujarat is alive and awake as an entity that imagines the existence of its own construction with a firm and clear vision of its selfhood. Gujarat is of Gujaratis but it is more than an assortment of people. Where we find Gujarat and Gujaratis, it is with the their collective imagination that they bring Gujarat and Gujarati into existence. Gujarat spreads where Gujaratis apply their will and imagination for self-creation that has a form and substance. Hence Gujarati identity or asmita as we call it, lies in a Gujarati creativity that brings a distinctive form and substance into existence.

In the formation of this identity, mountains and rivers are less significant. What have primary importance are those great men who have created this unique Gujarati sentiment as a part of distinctive Gujarati selfhood. Their own adventures and literary creations formulated and consolidated the idea of Gujarat. This process creates ideas which history brings together in an inspiring framework. Narratives of self-respect and honour create a subtle Gujarati culture and personality.

As an incarnation of Gujarati national identity, Ranjiram Vavabhai Mehta had asserted, 'Do you know how vast is Gujarat? You or your political thinkers may believe that Gujarat only stretches from Ahmedabad to Surat. But Gujarat goes well beyond such boundaries. Have you ever accounted for a large number of Gujaratis who now live in states of Indian union. If you have done so, have you considered it as an aspect of Gujarati life in India?

Gujarat simply does not end in such considerations. Gujarat is well beyond such obvious ideas and assumptions. For Gujarat is in Kanpur, Gujarat is in Delhi. Gujarat is in Yangon or Rangoon as it was known before. Not only that but Gujarat exists in Kenya and Uganda as it does in South Africa. We should expand our awareness of this wider Gujarat. So that this Gujarati identity develops further. It is this Gujarat in its global spread that should draw our attention.

One can take a sigh of some relief here. For centuries Gujaratis have explored the terrain well beyond their homeland and this movement shows their spread all over the world in more than a hundred countries. It is with

the idea that Gujaratis form a global community that we can explore this theme further.

Here it is worth looking at what a well-known Gujarati poet says in his well-known poem Vishwa manavi or universal man.

**Making two starlets my eyes
Measuring the end of horizons
Piercing the rain clouds
I glance through past, present and future.
With the wings of dawn and dusk
As a pilgrim of eternity
I float my boat of the moon in heavens
And ride the path to a distant comet.
Shedding the bondage of self
Spreading my soul to the end of cosmos.
My wings shine out of darkness
And I spread my inner love to all
I cease to be a person and become a universal being
Accepting the soil of the earth upon me.**

To this invocation to eternal being, something can be added to enhance universal and global selfhood of Gujaratis.

**Beyond the oceans and seas
To Africa, Aden, Lanka, Singapore
Mauritius, Fiji, . New Zealand, Japan, and far away
to Britain
Working and welcoming all
To Gujarati abodes.
Not is he and she a Gujarati
Who is only a Gujarati.**

These few lines show that there is something that is Gujarati only in full universality of all men and women as this is so evident among the Gujaratis whose broad and universal participation in wider British community is so well-known. I illustrate this in examples which some of you may have noted in our recent social and political history.

Recently we have seen that financial institutions have collapsed on both sides of the Atlantic. British Broadcasting Corporation has responded to this crisis and one of BBC's chief correspondents Nick Robinson has described an event. Britain's Trade Secretary Peter Mendelson had met high officials from various banks to encourage them to assist their customers and to grasp and understand the nature of the current crisis. Lord Mendelson is reported to have said to them, 'I think I should arrange for you to meet Shruti Vadera. Bankers were not prepared to meet her to resolve their difficulties. Shruti Vadera was no other than a high flying Gujarati city analyst. This event casts some light on the fact that a Gujarati woman has demonstrated her ability to deal with global financial issues as they arose in the US and then spreading to Britain. No wonder that Deborah Summers of the Guardian said that 'Shruti the Shriek' was an expression that one could hear in Westminster village.

Besides Shruti Vadera, we have seen over decades how Lord Navneet Dholakia has been a prominent figure in Liberal Party as Shailesh Vara, a prominent Gujarati

lawyer who has occupied a high office in Conservative party. About three decades ago, there was Raman Naik in South London and in Leicester Krishnakant Shah. Both were good citizens and Labour Party Councillors. One can not fail to recall Gordhan Parmar, another Gujarati who had been a Lord Mayor of Leicester. These prominent British Gujarati citizens have expressed and articulated their concern for the communities in which they have lived.

One can observe a similar prominence of US citizens of Gujarati background as advisor to recently elected President of the United States Barak Obama. An economist by the name of Sonal Shah has received considerable attention. There is Parag Mehta and Nick Rathod who have been recruited to support the Obama team. There is to her credit Sunita Williams, a NASA space traveller who is of Gujarati origin.

This trend is not something that has happened in recent years only. In 19th and 20th centuries as in the New Millennium, many Gujaratis have played a prominent part in their diasporic settlement. Mohandas Karamchand Gandhi who led Indian freedom movement at the beginning of 20th century created his vision of non-violent resistance to oppression in Indian Diasporic settlement in South Africa. And what about Manilal Doctor ? There were others too. Alibhai Mullah Jivanji is a prominent name. Mussa Meer, Mohamed Kathrada, Fatima Meer, Ismail Meer, Dulha Ummer, Freni Ginwalla, Aziz Pahad are some of the leading Gujarati figures in South Africa. In Tanzania, the name of Amir Jamal is worth a recall. Manilal Ambalal Desai, Pranlal Sheth, Sugra Visram, Sofia Mustafa , Kantibhai P Shah, Kantibhai B, Patel, Narendra Patel, Dahyabhai Patel, A B Patel are some of the prominent Gujaratis who contributed significantly to public life in East African countries in the post-independence period. There are many more Gujaratis whose contributions show that they used the background of their home culture to contribute to their diaspora across the seas and became global citizens beyond the confines of their Gujarati identity.

Although this narrative is concerned with Gujaratis, there are numerous non-Gujarati Indians whose leading participation in trade, commerce, politics and culture can be identified. Like the Gujaratis they too have made their chosen settlement a field of numerous activities to create towns and cities and germinated urbanism in African countries. There is a question that arises here. Is it their Gujarati identity the basis of Gujarati contributions to where they have gone? Not at all. More than being Gujarati, these men and women have become full participants in their diaspora and did all they could for their advancement as well as the progress of the wider community. Those who study migration patterns will tell us that Gujaratis left their homeland to settle elsewhere for economic reasons. There is also a sense in which Gujaratis have gone out to find their New Gujarat in diverse global locations in Europe, America, Australia and far flung corners of the world. According to joke that used to be popular, when Neil Armstrong landed on the moon, the only shop he found there was a little store owned by Mr Patel from Gujarat.

Have Gujaratis formed their full identity in their diasporic homes? Have they melted like sugar in milk in their chosen homes? Or is there a feeling of uncertainty that has been captured by a Gujarati poet Adam Tankarvi? He says:

Mind has a knot

Perpetual 'to be or not to be'.

At times life seems no more than a ruin,

Patel's mind in Billimora but his body in Leicester.

As communities of mercantile origin with a sharp eye for calculation, it is remarkable the extent to which Gujaratis affiliate to their caste and religious communities. If they adopted secular values and united, they could make an impact on national political life, something that has to emerge in future development of Gujaratis in Britain. In recent travelling in Gujarat, a Gujarati leader conveyed something that touches these issues. He said, 'Just as you have a family doctor, someone claiming to be a guru or a holy person sticks to Gujarati family. The impediment that is implied for opening up the community more widely is worthy of some thought.

Vatan an evocative expression for homeland arouses romantic ideas about an imaginary home. However, those who live in this imaginary Gujarati utopia often forsake the reality of everyday life in their settlement and suffer a sense of dislocation that is often sore and painful. Thinking about their British location, if they recognise the fact that it is the welfare state that nourishes them and supports them through its social institutions, then affiliation to their romantic imagination or to a society in which they live requires some reflection and action.

In European countries, especially in Britain with its large Gujarati community, understanding has grown between whites and Gujaratis as they interact and relate to each other. There is a decline in colour bar as the ethic of equality gains ground. In contrast to this general pattern, Gujaratis need to ask themselves if they have dealt with discrimination, which exists within their own communities. Has it at all declined? We do suffer from communalism, religious, caste and sectarian differences. What should we do about these issues? How can we erase inequality and unequal treatment as well as intolerance and lack of understanding ? When are we going to cultivate both the ethics and practice of egalitarianism? Friends, we have a long way to travel on this difficult path.

To conclude, in our search for the spirit of being a Gujarati, we will need to move from being Gujarati to becoming those global Gujaratis who fulfil the essence of their Gujarati by truly becoming vishwa manvi or human beings whose aspirations and concerns are universal. Gujaratis will enjoy a sense of strong affiliation to their home in diaspora once they cease to become pawns in homeland politics and commit themselves to become full citizens of the country of their adoption. One can hope that the Gujaratis will fulfil this ideal with strength, determination and pragmatism.

[Translated from Gujarati into English : Rohit Barot]

e.mail : rohitbarot@gmail.com

નામનો પર્યાય બની, .. મલકાતા મુખે ... પરંતુ ... ઉર ધબકાર, ઉરથી અધર સુધી, દિલ એટલે દર્દ, દિલ એક દર્દ હજાર, સંબંધોનો ચંદરવો અને બીજા અનેક નાટ્ય અને વાર્તાસંગ્રહો આપનાર માટે કહેવાનું મન થાય કે, ... વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કરી વિનય કવિ ચાલ્યા ! વિનયથી લોકને અર્પણ કરી વિનય કવિ ચાલ્યા ! પરંતુ સ્નેહીજનોને ચીરવિદાય બહુ વસમી લાગે છે તેમની યાદ આવતાં જ પરિવારજનોને અને લેસ્ટરના સાહિત્યસફરના સાથીઓને કારમી ખોટ સાલે છે. ... તેવી ખોટને અન્ય કોણ પૂરી શકે તે વિચાર ચિંતીત કરી દે છે ! જીવનપર્યંત કાવ્યપ્રેમ જતાવનાર વિનય કવિ તેમની, નયનથી નયન સુધી ... રચનામાં કહે છે ... લખો સ્મરણ શિલા પર એની તો આટલું લખજો, કવિતાને પૂજી છે 'બદનામે' જનમથી મરણ સુધી ... આવા કવિ વિષે શું લખું ? મન કાતર થાય છે.

ગત ડિસેમ્બર માસમાં યુનાઈટેડ કિંગડમના એક ગુજરાતી સાપ્તાહિકમાં, 'હાથમાં પૂજનો થાળ લઈ બેસી રહો' વીરત્વને આલવાન કરતી રચના વાંચી, પ્રેરાઈને તેમનો સંપર્ક કર્યો. ઘણી લાબી વાતચીત થઈ. તેમનાથી પ્રેરાઈને મને પણ એક રચના સ્ક્રીની તેમને સંભળાવી. તેમણે બીરદાવી, ઉત્સાહ આપ્યો. આ કહેવાનું પ્રયોજન તેઓ પ્રેરક અને પ્રોત્સાહક સ્વભાવના કવિ હતા. તે ઉપરાંત તેઓ સાહિત્યસર્જનની બાબતે પ્રમાદશીલ નહોતા. ખૂબ થોડા સમયમાં તેઓ કવિતા કરી શકતા, તે મારા તેમની સાથે થયેલાં છેલ્લા દિવસોના આ અનુભવથી પણ પૂરવાર થાય છે.

કોઈક મજેદાર પળે, નિવાસસ્થાને, અંગત કવિદરબાર ! (ડાબેથી) સુપ્રિય, દિલીપ, વિનયભાઈ કવિ 'બદનામ', સુશીલાબહેન કવિ, જયેન્દ્ર અને દીપક

કેનેડાના શાયરને એક પ્રકાશનાર્થે 'કોણ માનશે' અનુપ્રાસ પર એક રચના મોકલવા મને સૂચન કરેલું. આમેય લેસ્ટરમાં શીઘ્ર અને છંદોબદ્ધ કવિતા કરનાર બહુ ઓછા મળે. મેં તેઓને જણાવ્યું અને થોડા દિવસોમાં મને તેમણે રચના પોષ્ટ કરી મોકલી. તેમના અંતિમ દિવસોમાં રવિવારના તેઓને લેસ્ટરગુર્જરી.કોમ સાઈટ શરૂ કર્યાના સમાચાર પાઠવ્યા ત્યારે તેઓએ ઉત્સાહપૂર્વક અભિનંદન પાઠવેલા. આ સાઈટમાં તેમની કઈ રચના આપું ? તેવો મને સવાલ. ત્યારે તેમણે મને સૂચવેલી રચના મેં ઓન લાઈન મૂકી. હું તેમના પ્રતિભાવની રાહ જોતો હતો, પણ ગુરૂવારના દિવસે જ આ કવિ તો હંમેશ માટે ચાલ્યા જાય છે, તેવા દુઃખદ સમાચાર મળે છે.

તેમની વિદાય લેસ્ટરના કવિમિત્રોમાં સ્નેહીઓમાં શોકની લાગણી ઘેરી થતી જાય છે સાથે સાથે યાદોની વાણી ઉભરાવા લાગે છે. ૧૦/૧૨ વરસથી મારો તેમનો સંગ્રાહ ખરો. યુનાઈટેડ કિંગડમના મોટે ભાગે બધા જ મુશાયરામાં અમે કવિમિત્રો સાથે જતાં. મોડી રાત્રે પાછા ફરતાં ત્યાં સુધી મુસાફરી દરમિયાન પણ મુશાયરાનો દોર ચાલુ રહેતો. મુશાયરામાં તેઓ પોતાની રચના કહેવા ઊભા થતા ત્યાં જ શ્રોતાજનો તેમને હર્ષભરિ વધાવી લેતા હતા, કેમ કે જે ત્વરાથી તેઓ પોતાનું નામ બોલાતા સ્ટેજ ઉપર દોડી જતાં, તે ઉત્સાહ આજના યુવાનોમાં પણ ભાગ્યે જ જોવા મળે. સંમેલનોમાં તેઓ પોતાની હળવી હાસ્યશૈલીની કવિતાઓથી લોકપ્રિય થઈ રહેતા અને શ્રોતાઓની ભરપૂર દાદ મેળવતા.

ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડના સહમંત્રી સિરાજ પટેલે તેમન અંજલિ દેતાં કહ્યું કે, વિનય કવિનો બાળક જેવો નિર્દોષ સ્વભાવ અમને હંમેશ તેમની યાદ અપાવશે. બોલ્ટનમાં ગયા ૧૯મી ઓક્ટોબરનો મુશાયરો વિનયભાઈનો છેલ્લો

મુશાયરો હતો. તેની સી.ડી. સિરાજભાઈ વિનયભાઈને પહોંચાડવા ઘણા ઉત્સુક હતા. બોલ્ટનના હારુન પટેલ પણ તેમને ખાસ ગઝલથી અંજલિ આપેલ. તે જણાવતા હતા કે કવિ કદી મરતા નથી, શબ્દથી જીવે છે. વિનયભાઈએ અનેકવાર કવિ સંમેલનનું સંચાલન પણ કરેલું. સંચાલનમાં તેઓ ગુજરાતી, હિન્દી અને ફિલ્મી ગીતોની કડી પણ કહેતા રહેતાં.

દીકરાઓ - દીપક, સુપ્રિય, દિલીપ અને જયેન્દ્ર - વચ્ચે વિનય કવિ

જ્યારે પણ મેં તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અંગે સમાચાર પૂછ્યા હોય ત્યારે જાણવા મળતું કે તેમનું પુસ્તક હાલમાં પ્રકાશન થવાની તૈયારીમાં છે. ગુજરાત લિટરેચર ગ્રુપ ઓફ લેસ્ટરને તેમનો હંમેશાં સહકાર મળતો. તે માટે પ્રેસિડેન્ટ બેદાર લાજપુરી અને યુસૂફ સિદ્દાત તત્પર રહેતા.

વિનયભાઈની અંત્યેષ્ટી વખતે પણ લેસ્ટરનો વિશાળ વર્ગ હાજર રહેલો. આ તેમનો લોકપ્રિય સ્વભાવ જ કહેવાય. પંડિત પણ ઘણી કાવ્યપંક્તિ ટાંકીને શાંતિમંત્રો કહેતા હતા. શરૂઆતે જ બેફામની પંક્તિ.. સ્વધર્મના વિધિવિધાન સાચવી, હે રામ તોયે કેટલું પુરોહિતે કવિજીવનનો મહિમા કહેતા જણાવેલું કે કવિ માત્ર પરિવારને જ પ્રેમ નથી કરતો તે તો સૃષ્ટિનાં વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પશુ, પંખી, પાન, આકાશ, ઈશ્વર, બધાંને પ્રેમમાં પરિપ્લાવિત કરી દે છે. તે જ સાંજે વળી સદગત વિનય કવિની અંજલિસભામાં લેસ્ટરના ઘણા અગ્રણી હાજર હતા. સમણભાઈએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે હોલ આપવા તત્પરતા દર્શાવી હતી જ્યારે અબ્દુલ ફરીમ ઘાંચી તેઓએ જીવન કેટલું લાંબુ જીવ્યા કરતા કેવું સુંદર રીતે વિનય કવિ જીવી ગયા તે કવિ ધર્મના વાડાથી પર હોય છે તેમ કહી અંજલિ અર્પી. હેમેન્દ્રભાઈએ કવિના સર્જનોને આવનાર વિદ્યો માટે ભારે વ્યથા વ્યક્ત કરી કહ્યું કે શું કદી અહીંના કલાકારોની નોંધ નહીં લેવાય ? તેમનાં નાટકો હવે નહિ ભજવાય ? અરુણા કાનાબારે પણ લોહાણા સમાજના અંકમાં સાહિત્ય સેવાનો ઉલ્લેખ કરી અંજલિ આપી હતી. લેસ્ટરના બી.બી.સી રેડિયોના જયનાબહેન શાહે પણ વિનય કવિ વિષે વિગત આપી હતી. તદુપરાંત, ૧૯મી ફેબ્રુઆરીના સબરસ રેડિયોના પ્રવક્તા શોભાબહેન જોષીએ મને સ્ટેશને બોલાવેલો તેનું ખાસ કારણ તે જ દિવસે વિનયભાઈનો ઈન્ટરવ્યુ ગોઠવાયેલો હતો, જેમાં શોભાબહેને તેઓનાં પ્રકાશિત પુસ્તકો અંગે પ્રશ્ન પૂછી શ્રોતાઓને માહિતિ પૂરી પાડી હતી. ગુજરાતી લિટરેચર ગ્રુપ સાથે તેઓ કઈ રીતે સંકળાયેલા હતા તે અંગે પણ વાતચીત થયેલી. યુનાઈટેડ કિંગડમની ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્થાઓના સર્વે પ્રતિનિધિઓએ વિનય કવિને અંજલિ અર્પી હતી.

કવિ નિસ્વાર્થભાવે સાહિત્યસર્જન કરી સમાજને ચરણે પોતાનું જીવન દર્શન કરાવી જાય છે ત્યારે સમગ્ર પ્રકૃતિ પણ નતમસ્તક થયા વિના નથી રહેતી. જેનું જીવન સરસ્વતીને સમર્પિત હતું તેમનું મૃત્યુ પણ યોગાનુયોગ લાઈબ્રેરીમાં જ આવે છે, તેવા લેસ્ટરના ગૌરવસમા યુનાઈટેડ કિંગડમના કવિ અને સફરના સાથીને સહુના વતી સવિનય અંજલિ. ગુણનો પર્યાય વિનય કવિનું નામ, ગુર્જરી શાણગારનું કવિનું કામ, હસતા મુખે સૌને અલવિદા કરી, સુનું સુનું થઈ ગયું લેસ્ટરનું ધામ ! એક વરસાદી સવારે સ્નેહીજન વિદાય દઈ, અશ્રુભીની અંજલિ વિનય કવિને દઈ રહ્યા, 'દિલ એક હજાર દર્દ' પોતે સહી 'ઉરથી અધર' - મહેફિલોમાં અનહદ આનંદ લૂટાવી ગયા !

સલામ છેલ્લી આ, દોસ્તો, આપી રહ્યો છું, મૃત્યુને મારા હર્ષથી આજે વધાવી રહ્યો છું;
ન માસૂમ આંખોને દુઃખ દેશે બે આંસુથી, જિંદગીએ દીધેલાં દર્દ હું મીટાવી રહ્યો છું.

- વિનય કવિ

લંડનસ્થિત કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ પછી, હવે લેસ્ટરનિવાસી વિનય કવિ 'બદનામ'ના એકાએક અવસાન થયાના ખેદજનક સમાચાર મળે છે. 'દિલ એક દર્દ હજાર' પુસ્તકના વિમોચન નિમિત્તે આયોજિત ગુજરાતી મુશાયરા પ્રસંગની અંતિમ મુલાકાત પણ સાંભરે છે.

સાહિત્યકાર લેખક અથવા કવિ પરલોક ગમન કરે તો પણ તેના પ્રદાન થકી તે સદા સજીવન રહે છે. મારા આધિપત્યે, પ્રસિદ્ધ થયેલાં "આવાઝ" પખવાડિક અને "નવયુગ" માસિકમાં તેમની કાવ્ય કૃતિઓ પ્રગટ થયેલી છે. લબ્ધ પ્રતિષ્ઠ શાયર 'આદિલ' મન્સૂરીનો આઘાત હજી શમ્યો નથી, તેમ છતાં :

સમય, આઘાતનું ઔષધ ખરેખર છે અસરકારક
ભલે હો ઘાવ ઊંડા પણ 'કદમ' રુઝાઈ જાએ છે

*
વિનય કવિ 'બદનામ'ને !

વિનય કવિ બદનામ, ગયા
કવિ, એ રમતા રામ, ગયા
અમર અક્ષર થાપણ મૂકી;
ખચીત અક્ષર ધામ, ગયા

- 'કદમ' ટંકારવી

ભરી લો 'બદનામ' સહુને ખ્યારથી;

કાલે કદાચ આ અંજુમન નહીં મળે.

કહેનાર લેસ્ટરના વિનય કવિ 'બદનામ' આજે આપણી વચ્ચે રહ્યા નથી. એમના નિધનના સમાચાર હૈયે વાગ્યા. તેઓ આફ્રિકાથી આ દેશમાં આવ્યા ત્યારથી માંડી અનેક સમારંભોમાં એમની મુલાકાત થઈ, તેમ લેસ્ટર ખાતે યોજાયેલ સમારંભોમાં એમણે ટેલિફોન કે પત્રવ્યવહાર કરી મને ય સંભાર્યો છે.

"ઓપિનિયન"/ Opinion

એ એક સારા વાર્તાકાર, નાટ્યલેખક અને ગઝલકારના પ્રદાનની ગુજરાતી સાહિત્યજગત નોંધ લેશે.

- 'જિજર' નભીપુરી

આપણા આગલી હરોળના સાહિત્યકાર વિનય કવિના અવસાનને કારણે 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' વતી હું અમારી ઊંડા ખેદની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. અમારી દરેકની પ્રાર્થનાઓ શેષ પરિવારવૃંદ સાથે જ હોય. તેમના જવાના કારણે ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યજગતે એક સારા સાહિત્યકાર, એક ઉમદા મિત્ર ગુમાવ્યા છે. તે વળી અકાદમીના સક્રિય સભ્ય પણ હતા.

- ભદ્રા વડગામા

પ્રમુખ, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

વિનય કવિનું મૃત્યુ મારે માટે સ્વીકારવું અઘરું પડ્યું છે. હું તેમની નજીક હતો. મારા દરેક કાગળના તેમણે જવાબ વાળ્યા છે. લખાણને કારણે અમારો સંબંધ કેળવાયો છે. 'આંખ આડે પાંપણ' નામે મારા વાર્તાસંગ્રહમાં ય તેમણે ઊંડો રસ લીધો હતો.

- પ્રવીણ સી. પટેલ 'શશી'

વિનય કવિ આટલી ઝડપે વિદાય લઈ ગયા એથી દુઃખ થયું છે. હજી હમણાં તો તેમનો કાગળ અને 'દિલ એક દર્દ હજાર'ની નકલ મળ્યાં છે. "માતૃભાષા" માટે તે નિયમિત લખતા રહેતા.

- પ્રવીણ વાઘાણી

તંત્રી : "માતૃભાષા"

વિનય કવિના દેહાંતથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો છે. અમારી લેસ્ટરની છેલ્લી મુલાકાતની યાદ હજી સાંભરતી રહી છે. તેમનું હૂંફાળું આતિથ્ય સદાય યાદ રહેશે. તે સારા કવિ અને લેખક હતા. વળી માણસ તરીકે ય ખૂબ ગમે તેવા હતા.

તેમના જવાથી મુશાયરાઓ પણ હવે પહેલાં જવા રોનકભર્યા નહીં હોય. તેમની ખોટ સતત સાલતી રહેવાની છે.

- સિરાજુદ્દીન પટેલ

વિનયભાઈના અવસાનથી ગુજરાતી સાહિત્યને મોટામાં મોટી ખોટ પડી છે. છેલ્લે ૧૮ મે ૨૦૦૭ને દિવસે લેસ્ટરમાં અમે મળ્યા હતા, તેનું સ્મરણ છે. અવારનવાર ફોનથી વાતો ય થતી.

એમનાં કાવ્યો, નાટકો, વાર્તાઓનો હું ચાહક હતો. સમગ્ર ગુજરાતી સમાજને આ ખોટ સાલવાની છે.

- હરનિશ જાની

પૌત્રી સીમા અને પુત્રવધૂ અશોકા વચ્ચે વિનય કવિ

વિનય એક અરુદ્ધા મિત્ર હતા અને ગમતા કવિ ય હતા. તેમના જવાથી વિલાયતનાં ગુજરાતી સાહિત્યે એક સ્થંભ ગુમાવ્યો છે. આ ખોટ ઝેલવી સહેલ નથી.

- માસૂમ કરોલિયા

વિનયભાઈના અવસાનના સમાચારથી દિલ ઉદાસ થઈ ગયું. પરિવારને એમની ખોટ સદા સાલશે અને ગુજરાતી સાહિત્યજગતમાં એક દિલદાર સર્જકની તો અંગત રીતે એક વહાલસોયા મિત્ર ગુમાવ્યાની ખોટ અમને સાલશે.

- ઉત્તમ અને મધુ ગજ્જર

હમણાં લેસ્ટર જવાનું થયેલું. અમે મળવાનું નક્કી કરેલું, પણ તે તો હોસ્પિટલમાં ગયેલા. અને પછી મળવાનું બન્યું જ નથી. તેમણે વિદાય લઈ લીધેલી. તેમને અંતિમ વિદાય આપવા ગયેલો. તેમનો છેલ્લો પત્ર ૨ ડિસેમ્બરનો હતો. તેમણે તેમની પ્રવૃત્તિ વિશેની વિગતો લખી હતી. અદમ ટંકારવીએ છેલ્લી ચોપડીનું વિમોચન કરેલું તેની સરસ વાતો ય તેમાં હતી. મારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહેલો. લેસ્ટર જવાનું થાય ત્યારે અમે અચૂક મળતા.. જાતે કોફી બનાવે. વાતો કરીએ કોફીની મજા ય માણીએ. પરિચય જૂનો, પચીસેક વરસ થયાં હશે. વચ્ચે તેમના એક પુસ્તકનું મેટર છપામણી સારું મુંબઈ લઈ ગયેલો; પ્રસ્તાવનામાં મારો આભાર માનવાનું ય તે ભૂલ્યા નહોતા. ખૂબ પ્રેમાળ લાગણીશીલ આદમી હતા. હસતો ચહેરો. સ્નેહભર્યા શબ્દ સહિતની વાણી. તેમણે ગઝલો ખૂબ લખી છે, પરંતુ મને તેમની નવવિકાઓ વધુ ગમે છે. આ માણસનું આ અર્ધું ભારે યાદ આવશે.

- પ્રવીણ કે. મહેતા

- એતાનશ્રી

ગમતાનો ગુલાલ

નવેમ્બર - ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના બંને અંકો વાંચ્યા છે. તેમાં આપેલા લેખો, નાની વાર્તાઓ, દૃષ્ટાંતો, કવિતાઓ દ્વારા તમે સાહિત્યનો રસાસ્વાદ કરાવેલ છે અને સાથે સાથે બોધપ્રદ સાહિત્ય પીરસી વાંચકોની સારી સેવા કરી છે. ત્યાં વસતા ગુજરાતીઓને આ સામયિક દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં રસ લેતા કરો છો, તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

- લલિતા શાહ

(પ્રમુખ, શ્રી કસ્તૂરબા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ, કસ્તૂરબા ગાંધી માર્ગ,
જમનગર - ૩૬૧ ૦૦૮, ભારત)

યુનાઈટેડ કિંગડમમાં રહીને પણ ગુજરાત ને ગુજરાતી ભાષાનું બરોબર ધ્યાન રાખો છો અને અલગ અલગ ઠેકાણે રહેતા ગુજરાતીઓના મોકલાયેલા લેખોનું સંકલન કરી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરો છો, તે સૌથી સારી સેવા છે. “ઓપિનિયન” એ તમારા સંનિષ્ઠ પ્રયાસોનું દોહન છે તેમાં કોઈ શંકા નથી.

- અશોક પંડ્યા

“ઓપિનિયન”ના નવેમ્બર - ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના બંને અંકોમાં વિદેશ ભ્રમતા ગુજરાતીઓ વિશે સારી માહિતી છે. તેમ જ એમનાં સર્જનો ય પ્રગટ થયાં છે. એ સર્વથા યોગ્ય જ છે. એકાદ અંકમાં વિલાસબહેનનો પણ સરસ ઉલ્લેખ છે. મેં એમનું આતિથ્ય માણ્યું છે ને એમનાં સેવાકાર્યથી થોડો પણ પરિચિત છું.

- દુષ્યન્ત પંડ્યા

(સચિવિ, રોડ નંબર ૪, પટેલ કોલોની, જડેશ્વર મંદિર પાસે, જમનગર - ૩૬૧ ૦૦૮,
ભારત)

ભગવતનું એ ભાગવત, શબ્દકોષ શાણગાર

‘ભગવતનું એ ભાગવત, શબ્દકોષ શાણગાર,’ લેખ ‘લંડન કોલેજ’ મધ્યે સરપ્રદ રહ્યો. એ જૂના રાજવીને આપેલી તમારી અંજલી શબ્દ શબ્દે શોભતી રહી. આ રાજવીની સર્વતોમુખી પ્રતિભા, સાદગી તથા ગુજરાતી ભાષા માટેની લગની વિષેની વાત તમે સરસ રીતે જીવનવ્યવહારના ઉચ્ચ લક્ષ્યબિંદુઓ તથા ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે પ્રેમ રાખતા આજના વિદ્વતજનો તેમ જ સામાન્ય વાચકો સુધી લઈ આવ્યા તે સારું કર્યું.

- જ્યંતીલાલ એસ. શાહ

e.mail : jsshah@molygraph.com

મળ્યા ન હોઈએ તો ય પોતીકા લાગે !

એક વર્ષમાં આ સામયિકને સમેટી લેવાની તમે જે વાત કરો છો, તેથી ઘણું દુઃખ થાય છે. પણ શું થાય ? માણસ સમય અને સંજોગો સામે હંમેશાં લાચાર બની જાય. એ છતાં પણ તમને ખરેખર દિલથી ધન્યવાદ આપીએ એટલા ઓછા છે. એકલા હાથે કશી જાહેરાત લીધા વિના ૧૫ વર્ષ ચલાવ્યું, તે ઓછું ના કહેવાય. “ઓપિનિયન” હંમેશાં ‘પોતીકું લોય એવું’ સામયિક લાગતું. એમાં પણ ‘એતાનશ્રી’માં તો દરેકને પોતાની વાત કરવાનો, વિચાર જણાવવાનો મોકો મળતો. કેટલા બધા લેખકો, વાંચકોને મળ્યા નથી, તો પણ સૌ જાણીતા લાગે.. આ બધું હવે miss થાશે.

- હીરાલક્ષ્મી ગિરધરલાલ સુદ્રા

['Jamuna Kunj'], 5 Garlands Close, Russells Ride, CHESHUNT,
Hertfordshire EN8 8TR, U.K.]

તમે માર્ચ ૨૦૧૦થી “ઓપિનિયન” સમેટી લેવાના છો, જાણી ભારે વેદના અનુભવી. “મિલાપ” સમેટાયું, ત્યારે “નિરીક્ષક”માં, ‘અડવું અડવું લાગશે “મિલાપ” વિના’, તેવો લેખ કરેલો. “ઓપિનિયન” વિશે તેવી જ લાગણી અનુભવું છું.

- ભદ્રા સવાઈ

email : gandhi@gandhiashramsabarmati.org

“ઓપિનિયન”નું આ છેલ્લું વરસ છે, તેથી હેયું દળાય છે. પ્રાર્થું છું કે એમાં બદલાવ આવે અને “ઓપિનિયન”ની આવરદા લાંબી થાય.

- ફાઝલ ધાંચી

[Park House, 71 Moorhead Lane, SHIPLEY, West Yorkshire
BD18 4JN, U.K.]

‘સમેટવું’ વિશેની તમારી મક્કમતા, ગમે તેમ પણ, ગમી છે. દરેક વસ્તુએ સહજ સુંદર વિદાય લેવી જ રહી. કદાચ બીજી કોઈક અજાણી શરૂઆત માટેનાં તેમાં બીજાં હોય ! શુભકામનાઓ.

- સોનલ પરીખ

e.mail : sonalparikh1000@yahoo.com

“ઓપિનિયન”નો જન્યુઆરી ૨૦૦૮નો અંક મળ્યો છે. ખૂબ સુઘડ સામયિક છે. એક વરસ પછી બંધ થાય છે, તેનો રંજ અન્યારથી થાય છે. તેમાં ઘણી ઉપયોગી વિગતમાહિતીઓ છે. ‘આદિલ સમીપે ...’ લેખ વાંચ્યો. નજર સમક્ષ આદિલ તરવરી ગયા. ફોટા સાથે મારો સંપર્ક આપ્યો તેથી આનંદ પામ્યો છું. તેવી જ આદિલ મન્સૂરીની ખાસિયત હતી. તેમણે ય મારી ગઝલ અને મેં લીધી તસ્વીરોને પોતાની સાઈટ પર આપી પ્રોત્સાહિત કરેલો. તેમની જ પ્રેરકવૃત્તિથી હું ‘લેસ્ટરગુર્જરી’ શરૂ કરી શક્યો છું.

- દિલીપ ગજ્જર

e.mail : dilipgajjar@hotmail.com

ગુજરાતીને ફરજિયાત વિષય બનાવો

આરંભથી અંત સુધી “ઓપિનિયન”નો ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮નો અંક જોઈવાંચી ગયો છું. જુદા જુદા લેખકોના વિવિધ લેખો વાટે અલગ અલગ દૃષ્ટિબિંદુ જાણ્યાં અને માણ્યાં. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની અમદાવાદમાંની ગતિવિધિઓની સરસ ઝાંખી પણ મળી.

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનાં કામો અંગે આઠમા દાયકાથી તમારી પ્રવૃત્તિઓથી પરિચિત રહ્યો છું. તમારી લગની અને દેણગી માટે તમને અભિનંદન પાઠવું છું. વિદેશમાં ગુજરાતી ભાષાના અભિયાન માટે ગુજરાત સરકારે કોઈ જ યોગદાન આપ્યું નથી, તે વિદીત છે. તમારા જેવા લોકોએ જ કોઈ પણ જાતના બદલાવી આશા રાખ્યા વગર અહીં વિદેશમાં ગુજરાતી ભાષાના પ્રસારનું પાયાનું મજબૂત કામ કરેલું જ છે.

પરદેશે વસેલી ગુજરાતી જમાતમાંથી ગુજરાતી બોલચાલ ઝડપે વિદાય લઈ રહી છે, ભારતના બીજા રાજ્યોમાંથી અને હવે ખુદ ગુજરાતની શિક્ષણસંસ્થાઓમાંથી પણ જાણે કે તે રજા લઈ રહી છે, તેની સમજણ ગુજરાત સરકારના પરિસરના ધણીધોરી જાણે અને સમજે એ ભારે જરૂરી છે.

ગુજરાતની યુવાપેઢીમાં ગુજરાતી બોલચાલનું ચલાણ ટકે અને વિસ્તરે તે માટે અંગ્રેજી માધ્યમની નિશાળોમાં ગુજરાતીનો વિષય ફરજિયાત બનવો જરૂરી છે.

- સિરાજુદ્દીન પટેલ

e.mail : siraj_patel@ntlworld.com

દુષ્યન્ત પંડ્યાની હિમ્મતને શાબાશી જ હોય

૨૬ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ના અંકમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય વિષેનું સંમેલન જે અમદાવાદમાં ઉજવ્યું હતું, તેનો વિગતવાર અહેવાલ વાંચ્યો. આ સંમેલનને જે સફળતા મળી છે, તેના માટે તમે જે પરિશ્રમ લીધો છે તેને ધન્યવાદનાં શબ્દો પણ ઓછા પડે.

સિવાય, ઉઘડતે પાને, દુષ્યન્ત પંડ્યાનો 'ડાયસ્પોરાની બીજી બાજુ' લેખ વાંચીને પ્રતિભાવ લખવા પ્રેરાયો છું. આપણી માતૃભાષાના મહાજનો જે ગઈ સદીથી આજની ૨૧મી સદી સુધીમાં પરદેશમાં જઈને વસ્યા છે અને તેમની રહેણી-કરણી, જ્ઞાતિમંડળો દ્વારા અલગતાના પ્રયાસો, સગવડિયાં લગ્નો, અને તેમના પરાક્રમો, નબળાઈઓ અને સંકુચિતતા વગેરેનું સત્ય આધારિત વર્ણન, જે ભૂતકાળમાં ક્યાંય વાંચવા મળ્યું નથી.

આવું સત્ય લખવા માટેની હિમ્મત માટે દુષ્યન્તભાઈને શાબાશીના શબ્દો ય ઓછા પડે, તેમ લખું તો તે અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

- જયંત ઝવેરી

[112, Richmond Park Road, KINGSTON-UPON-THAMES, Surrey, KT2 6AJ, U.K.]

પોપટલાલ પંચાલને અંજલિ

કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલના અવસાનનો ઘા રૂઝાયો નથી ત્યાં તો પોપટલાલ પંચાલના મૃત્યુનો આઘાત થયો છે.

પોપટભાઈના ચાલ્યા જવાથી બ્રિટનના ગુજરાતી સાહિત્યજગતમાં મોટી ખોટ પડી છે. કાવ્ય, નવલિકા, નવલકથા જેવા સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં એમની કલમે પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે. તદુપરાંત, અત્રેની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના એક જાહેર પ્રસંગે મેં જણાવ્યું હતું તેમ અહીં રચાતા સાહિત્યમાં વિનોદને લાવનાર તે પ્રથમ હાસ્યલેખક હતા. એમની શૈલી સરળ, રસિક તેમ જ મર્મસ્પર્શી હતી. એમની નવલકથાઓ વાંચતાં એવું લાગે કે આ બધાં પાત્રો આપણાં જાયેલાં અને જાણીતાં છે. આથી એમનાં સુખદુઃખને આપણે સમજીએ છીએ અને તેમાં ભાગીદાર બનીએ છીએ. લેખકની લોકપ્રિયતાનો આ જ તો છે માપદંડ.

પોપટભાઈ આજ સદેહે આપણી વચ્ચે નથી, પરંતુ એમના સાહિત્યને આપણે હંમેશાં યાદ કરીશું.

- વિનય કવિ

(નિયતિની પણ કમાલ છે, કવચિત્ એમનો આ છેલ્લો જ કાગળ હોય)

હમણાં ત્રણ સાહિત્યકારો - ડાહ્યાભાઈ પટેલ, પોપટલાલ પંચાલ અને હવે વિનય કવિ - ટૂંક સમયમાં ગુમાવ્યા. પોપટભાઈને પત્ર લખવાનું ગયા રિસેમ્બરમાં વિચારેલું. વિચારને અમલમાં મૂકવાનું ગોઠવું તે પહેલાં તેમણે ય વિદાય લીધી. વરસો પહેલાં, દારેસલામમાં શિક્ષણ સંમેલન ભરાયેલું ત્યારે તેઓ ટબોરાથી ભાગ લેવા આવેલા. પહેલી વાર ત્યારે મળવાનું બન્યું હતું. તે સમયે 'દર્શક' મુખ્ય મહેમાન હતા. બસ, તે સમયે પૂનમભાઈ શાહને ય છેલ્લી વાર મળેલો.

- પ્રવીણ કે. મહેતા

પોપટલાલ પંચાલના બે આગવા ગુણ નમ્રતા અને વિવેક ગણી શકાય. મારી પ્રેરણાથી બાળવંત જાની 'માંગલ્યમ્'નું સંપાદન કરી રહ્યા છે. એમાં મંગલાષ્ટકો, સંસ્કૃત આરતીઓ અને તાજેતરમાં અમદાવાદમાં ગવાયેલા સંસ્કૃત ગરબા રજૂ થશે ! એ માટે મેં પોપટભાઈને એક મંગલાષ્ટક રચી આપવાની વિનંતી કરી હતી. સામાન્ય રીતે મંગલાષ્ટકો શાદૂલવિક્રીડિત છંદમાં જ લખાય છે. એમણે અનુષ્ટુભમાં લખીને નવો ચીલો પાડવાનો યત્ન કર્યો છે. એમના સમગ્ર લખાણનો મહાગ્રંથ છપાવવા અંગે એમના કુટુંબીજનોએ વિચારનું જોઈએ. અમદાવાદમાં શિક્ષક હતા ત્યારે એમણે પ્રસંગવશાત્ વીસેક જેટલાં મંગલાષ્ટકો રચ્યાં હતાં. તે જાળવી ન રાખ્યાં તેનો તેમણે અફસોસ કર્યો હતો.

- રમણીકલાલ કાશીનાથ ભટ્ટ

પંચાલસાહેબના નામ આગળ 'સ્વ.' મારે મૂકવું પડશે, તે મારાથી કલ્પી શકાતું નથી. તેમના દુઃખદ, અણુધાર્યા સમાચાર સાંભળીને મારા દિલમાં

ખૂબ જ આઘાત થયો. ગુજરાતી સાહિત્યજગતમાંથી એક ચમકનો, અટલ, સિતારો ખરી પડ્યો. તેમનો ખાલીપો અસહ્ય છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પે અને તેમના પરિવારને તથા તેમના ચાહકોને આ આવી પડેલી આપત્તિ સહન કરવાની શક્તિ અર્પે તેવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

હું ઈ.સ. ૧૯૫૧, ૧૯૫૨ અને ૧૯૫૩માં અમદાવાદની નવચેતન હાઈસ્કૂલમાં અનુક્રમે આઠમાં, નવમાં અને દસમાં ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીઓ હતો ત્યારે પંચાલસાહેબ અમારા સંસ્કૃત વિષયના શિક્ષક હતા. હું તેમનો શિષ્ય હોવાથી તેમને 'પંચાલસાહેબ' તરીકે સંબોધતો રહીશ.

એકાવન વરસ પછી, ૨૦૦૪માં અદમ ટંકારવી પાસેથી ખબર પડી કે પંચાલસાહેબ લંડનમાં છે. તે જ વરસે વિપુલ કલ્યાણીએ મારા પિતા હરિહર ભટ્ટના 'એક જ દે ધિનગારી' કાવ્યસંગ્રહ માટે એક કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો. લાંબી ગાળે સાહેબને રૂબરૂ મળવા તેમના નિવાસસ્થાને ગયો. અમે બંને પ્રેમે ભેટ્યા. મિલનનું એ દૃશ્ય આજે ય નજર સમક્ષ તાજું પડ્યું છે. તે અવાર્ણનીય અને અલૌકિક હતું. અમારી બંનેની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ હતાં !

પંચાલસાહેબ તો સાહિત્યજગતમાં સાહિત્યજ્ઞાનના મહાસાગર સમા હતા. જ્યારે હું તો સાહિત્યજ્ઞાનના મહાસાગરમાં એક સૂક્ષ્મ ભિદુ માત્ર. છતાં પણ અમેરિકાથી હજારો જોજન દૂર રહીને તેમણે મને, તેમના અદના શિષ્યને ગુરુભાવે વાર્તાસંગ્રહ 'શ્રી ૧૦૮ અને બીજી વાર્તાઓ' અર્પણ કર્યો. આટલું કમ હોય તેમ મારે હાથે જ તેનું લોકાર્પણ કરાવેલું. આ તેમની ઉદારતાનો એક દાખલો છે. હું તો એટલું જાણું કે પ્રસંગે હું વિલાયત ખાસ ગયેલો. આ પુણ્ય મારે માટે ચારધામની યાત્રા સમાન છે !

પંચાલસાહેબને, એકદા, લખેલું : 'આદરણીય ગુરુજી પંચાલસાહેબ, હું આપની પાસે ભણવા આવ્યો હતો. આપે મારું ઘડતર કર્યું. મને ખરી કેળવણી આપી. સંસ્કાર આપ્યા. જીવન જીવવા તૈયાર કર્યો. આપની પાસેથી મેં જ્ઞાન મેળવ્યું. મારું હીર પારખી, આપે તેને બહાર કાઢ્યું. મારાં વલણોને આપે યોગ્ય માર્ગે વાળ્યાં. આવા ગુરુ મળવા એ મારું સદ્ભાગ્ય ! આપને મારા કોટિ કોટિ પ્રણામ. ગુરુ દેવો ભવ:.'

- સુધાકર હરિહર ભટ્ટ

[157-34, 23rd Avenue, WHITESTONE, NY 11357-3913, U.S.A.]

ગુસ્તાખી માફ !

જાન્યુઆરીના અંકમાં તમે બેન્જામન ફ્રેન્કલિનના ગર્વને વશમાં રાખવાની કઠણાઈ વિશેના વિચારોનો સુંદર અનુવાદ અમને કરીને આપ્યો, પણ છેલ્લી લીટીમાં Vipool's whip જેવો જે મર્મ કઢ્યો છે, તેમાં તમારી સમજણફેર થઈ છે. લેખકનું કહેવું છે કે 'હું ગર્વને કાબૂમાં રાખવા શક્ય બધું કરી ચૂક્યો છું, તે પછી પણ હું કદાચ મારા નિરાભિમાન માટે ગર્વ લેતો રહીશ.' ગુસ્તાખી માફ !

- ભદ્રા વડગામા

e.mail : bhadra.v@btinternet.com

નવાઈ અને દુઃખ

આ વખતના "ઓપિનિયન"માં બ્રિટનનો ગુજરાતી ડાયસ્પોરા વિષેનો લેખ વલ્લભ નાંઢાએ લખ્યો છે, તેમાં ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યસર્જન - દશા અને દિશા વાંચી ગયો. આની પહેલી બેઠકનાં વક્તા હતાં ભદ્રાબહેન વડગામા. તેમણે અહીં થતાં ગુજરાતી સાહિત્યસર્જન વિષે સારી એવી ચર્ચા કરી છે. છેલ્લો વિભાગ 'બાળસાહિત્ય'નો છે. અહીં લખાતાં બાળસાહિત્યનાં સર્જનમાં નિરંજના દેસાઈ ને સ્વ. અરવિંદ જોષી બંનેનાં નામ જ અને તેમનાં પુસ્તકો વિશે ઉલ્લેખ છે. માનું છું ભદ્રાબહેને ઉપરદેહથી માહિતીને આધારે, પૂરું સંશોધન કર્યા વિના લખ્યું હોય તેમ લાગે છે. છેલ્લાં ૬૦ વર્ષથી બાળસાહિત્યનું સર્જન કરું છું. બાળશિક્ષણનાં કામોમાં ય સક્રિય રહ્યો છું. તેમની વિગતમાં, મારું નામ છે જ નહીં ! નવાઈ અને દુઃખ પણ થયું. મારાં પુસ્તકો પ્રગટ થવાનાં છે, તેની વિગતો મારા પત્રો વાટે "ઓપિનિયન"માં તમે લીધી પણ છે. તેઓએ આ પત્રો નહીં વાંચ્યા હોય તેમ લાગે છે ! બાળશિક્ષણ અને સર્જન 'શિશુકુંજ' - 'બાલકુંજ' દ્વારા થતું રહ્યું છે. બાળકોને "આફ્રિકા સમાચાર" જેવાં સામિયકોમાં લખતાં કર્યાં છે. "ચેતન", "શિશુકુંજ"નું મુખપત્ર, "અમે ગુજરાતી", "જૈન ન્યૂસ" વગેરેમાં બાલવિભાગ ચલાવ્યા છે. બી.બી.સી. રેડિયો પર બાળગીતો,

બાળવાર્તાઓ રજૂ કર્યાં છે. એમ.એ. ટીવી પર રમેશ જાનીએ બાળસાહિત્યકાર તરીકેનો ૨૦ મિનિટનો ઈન્ટરવ્યુ પણ ૨૦૦૨માં લીધેલો.

બાળકો માટે ખૂબ ખૂબ લખ્યું છે. આંકિકા, યુનાઈટેડ કિંગડમ અને અમેરિકામાંથી બાળસાહિત્યમાં સ્થાન છે જ છતાં ભદ્રાબહેન કેમ ભૂલી ગયાં, અમારા જેવા સાધારણ માણસોને ? બીજા લેખક હીરાલાલ શાહ. તેમણે “ગુજરાત સમાચાર”માં બાળકો માટે લખેલું છે. અમદાવાદ જેવું મોટું ટાણું હોય, અને ૬૦ વર્ષ બાળસાહિત્યની અને શિક્ષણની સેવા કરનારને ભૂલી જવ તે મને યોગ્ય લાગતું નથી. તમે ખુદ આભારદર્શન કર્યું ત્યારે ભદ્રાબહેનને ઠપકારી શકાં હોત !

મનસુખભાઈ શાહ જૈન સમાજ, લેસ્ટરની સભાબેઠકોમાં લંડનથી આવતા. મૌલિક વિચારધારા ધરાવનારા માણસ. મેં તેમને સાંભળ્યા છે. કદાચ મને ઓળખે ય ખરા. જૈન સમાજની સમિતિ પરે આઠેક વરસ સુધી હતો. તેમનાં પત્ની ઝાંઝીબારનાં છે. અમારા એક સંબંધી તારાયંદ શાહ ઝાંઝીબારમાં કાપડના વેપારી હતા. તેમને ત્યાં અવારનવાર જવાનું થતું. તેમના એક દીકરી લહેરીબહેન, જે હાલ મોશીમાં રહે છે. પતિનું નામ રસિકભાઈ. મનસુખભાઈ અને દયાબહેન કદાચ તેમને જાણતાં ય હોય.

- પ્રવીણ કે. મહેતા

[Appartment A 318, 10000-45th Avenue North, PLYMOUTH MN55442, U.S.A.]

(માત્ર અહેવાલના વાચન પરથી જ પ્રવીણભાઈએ તારણ કાઢી, અહીં આકોશ ઠાલવ્યો છે. સમૂળા નિબંધની જાણકારી પછી, પ્રવીણભાઈની આ રજૂઆત વિશેષ વાજબી રહેત. અહીં વક્તાને અને વળી, ખુદને તે અન્યાય કરી બેઠા છે. બીજા વાત, મારો જ દાખલો આપી કહું કે જે મારી પોતાની પણ કોઈ વાત ન કરતું હોય, તો બની શકે કે મારામાં જ કોઈ કોવતનો અભાવ હોઈ શકે છે. અને એવાંતેવાં કામોને સારુ લખવા, બોલવા કે કામ કરવા, ક્યાં મારી કને આપણો સમાજ તેડું લઈને આવ્યો હતો ? મને જ મૂળગત યજ્ઞ હતી તેથી જ મેં ઉપક્રમ કરેલો, એમ હું સમજું છું. : તંત્રી)

કીર્તિ, પ્રસિદ્ધિ, પ્રદર્શન અને સક્રિયતા

ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮નો આખો અંક વાંચી ગયો છું. ‘ગુજરાતી બચાવ - રેલી’નો લેખ પણ વાંચ્યો છે. કેટલાક જાણીતા મહાનુભાવોનાં ભાષણોની વિગતો ય જાઈ. તેમાં ક્યાં ય વ્યવહારુ સૂચનો ભાળ્યાં જ નથી. કોઈ નકકર કાર્યક્રમની તેમ જ કોચડાના ઉકેલ પેટેની પણ કોઈ વાત દેખાઈ નથી. મોટા ભાગના તેઓ લેખકો છે, પ્રાધ્યાપકો છે અને તજજ્ઞ વ્યવસાયીઓ છે. લાગે છે એવું કે કોઈને આમ જનતા સંગાથે કામ પાડવું નથી, કેમ કે ત્યાં કીર્તિનો અને પ્રસિદ્ધિનો દેખીતો અભાવ છે. આવાં પ્રદર્શનમાં આથીસ્તો સક્રિયતા જેવા મળતી નથી. તમારી મુલાકાતના અંશોમાં પણ તમે તેનો ઈશારો કરેલો જ છે.

- કનુ સૂચક

e.mail : kanubhai@hotmail.com

નામ અનુસાર તેમનું હૈયું ય નિર્મળ હતું

ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના “ઓપિનિયન”માં બળવંત જાની લિખિત “પ્રથમ આંકિકન ગુજરાતી ડાયસ્પોરા લેખિકા નિર્મળાબહેન ભટ્ટ” લેખ વાંચી ૩૫ વર્ષ પહેલાંનાં સ્મરણો જાગૃત થયાં. નિર્મળાબહેન, કનકબહેન, શાંતાબહેન કાટી, ભાનુબહેન કોટેયા, લલિતાબહેન સી. કે. વગેરે સાથે આ જિન્જા મહિલા મંડળમાં મેં પણ કામ કર્યું છે. તે યાદો તાજી થઈ.

જ્યારે યુનાઈડન એશિયનોને દેશ છોડવાનું ફરમાન થયું, ત્યારે આ મંડળની હું પ્રમુખ હતી. તે વેળાએ ત્યાંના ટાઉનહોલમાં મંડળ તરફથી અમે શરદોત્સવનો કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો, જે ખૂબ સફળ રહ્યો હતો. તેના ફોટાનું આલ્બમ મારી પાસે હતું. હું તો બહારે નીકળવાની હતી. નિર્મળાબહેન ત્યાં જ રહેવાનાં હતાં. તેથી બીજા સામાન સાથે તે આલ્બમ પણ મેં તેમને મોકલી આપ્યું.

તેમની સાલસતા તો જુઓ : તેમણે ચિઠ્ઠી લખી, ‘બહેનશ્રી, આ તમારી કારકિર્દીની યાદ છે. તેથી તે તમે સાથે જ લઈ જાઓ.’ અને આલ્બમ પાછું મોકલ્યું. નામ પ્રમાણે તેમનું હૈયું ય નિર્મળ હતું.

આ વર્ષે આપણા યુનાઈટેડ કિંગડમના સાહિત્યજગતને લેખક સમુદાયની ઘણી ખોટ પડી ગઈ. એમની ચિર વિદાય આપણને સાલે એવી છે.

પોપટલાલ પંચાલ, ડાહ્યાભાઈ કવિ, વિનય કવિ ને આ પહેલાં મનેશચંદ્ર કંસારા. આ ખોટ પૂરાય તેમ નથી.

પોપટભાઈ સાથેની ‘વાર્તા વર્તુળ’ની બેઠકો કદી નહીં ભૂલાય. એમના હૈયાની હળવાશભરી વાતોથી સૌને હળવા કરી દેવાની એમનામાં કુનેહ હતી. એમના અંતરમાં ફલ ગુલાબી મસ્તી હતી. એમનાં લખાણમાં એ મસ્તીની હસ્તી હતી. સદેહ નહીં તો અક્ષર દેહે આ સૌ આપણી વચ્ચે જીવંત છે. આ કવિ મહાનુભાવો ઉપર પણ મુશાધરાની બેઠક જમાવે તો કહેવાય નહીં !

વિપુલભાઈ, ભદ્રાબહેન અને અહીંની અકાદમીનાં બીજાં સભ્યો તથા લેખકો ડાયસ્પોરાનું પ્રતિનિધિત્વ ભારતમાં ખૂબ જૈશોરથી કરી આવ્યાં. ગુજરાતના સાહિત્યકારો જરૂર લેખાં લેશે. સૌને ધન્યવાદ.

- કુસુમ પોપટ

[5 Walburton Road, PURLEY, Surrey, CR8 3DL, U.K.]

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરથી)

તરીકે, નશામાં ધૂત જમીનદારને ‘ભાઈ’ના સંબોધને જીતી લઈ ભૂદાન તરીકે એમ અનેકથા ઝળક્યાં. પણ મોટી વાત જે બની તે ચાલુ પદયાત્રાએ ભારતની સમસ્યાઓ અને વિશ્વની વિચારધારાઓના અભ્યાસની. ધર્માધિકારીએ, જયપ્રકાશે, અરયુત પટવર્ધને બનાવેલી પુસ્ત સૂચિને અનુસરતાં વિમલા એમને જગતા સવાલોના જવાબ વિનોબાજીથી માંડીને આ ત્રણ ઉપરાંત કિવાલાણી, લોહિયા, કાલેલકર પાસે મેળવતાં ગયાં અને એમ આંદોલન યુનિવર્સિટીના નિભાડામાં પાકતાં ચાલ્યાં.

પણ સમાજવિજ્ઞાની અને જીવનશોધકને નાતે ભરભૂદાનેય એમને એક અજંબો હતો કે લેનાર અને આપનાર બેઉ ‘દાન’ની માનસિકતામાં જીવે છે. શંકરાચાર્ય ભલે (દાદા અને વિનોબા ટાંકતા તેમ) દાનને સંવિભાગ કહ્યું હોય, પણ આ પ્રક્રિયામાં બેઉ પક્ષે કોઈ ચિતવૃત્તિનું પરિવર્તન (માલિકીભાવનું વિસર્જન) માલુમ પડતું નથી.

એક રીતે, જે જરીક છૂટ લઈને પેરેલલ દોરવો હોય તો શ્રીમન નથુરામ શર્માની પાટે આવી શકત એવા પ્રસાદજી (નૃસિંહપ્રસાદ કહેતાં નાનાભાઈ ભટ્ટ) જેવો આ એક કિસ્સો હોઈ શકત, કે પછી જગદગુરુ જાહેર થવાને મામલે આણી ટાંકણે ‘ઓડર ઓફ ધ સ્ટાર’ વિખેરી નાખતા જે. કૃષ્ણભૂતિ જેવી પણ આ એક સંભાવના હોઈ શકતી હતી: વિમલાજીની વિશેષતા એ રહી કે ભૂદાનથી હટવાની મંથનપળોમાં એમને (અલબત્ત, પોતાની ગુંજશે કરીને) કૃષ્ણભૂતિના સાંનિધ્ય ને સેવનની કુમક ખાસી રહી, પણ તે સીધાં ન સંકળાયાં હોય ત્યારે પણ પ્રત્યક્ષ કર્મક્ષેત્ર સાથે આજીવન રહ્યાં. હમણાં જેમ છૂટ લીધી તેમ થોડી વધુ છૂટ લઈને કદાચ એમ પણ કહી શકીએ કે જયપ્રકાશ અને કૃષ્ણભૂતિની વચમાં (પોતીકી વિશેષતાઓ સાથે) ક્યાંક એમનું સંતુલન બની આવ્યું. નિ:શંક વિમલોપમ એવું એ સંતુલન હતું. ભૂદાનથી દેખીતાં હટ્યાં ત્યારે એમણે આંદોલનના મિત્રોને જે પત્ર લખેલો, જરા જુદી રીતે એનો મહિમા એવો ને એટલો છે જેવો ને જેટલો સર્વોદય આંદોલન સાથે સંકળાતાં જયપ્રકાશે સમાજવાદી સાથીઓને લખેલા પત્રનો છે.

આબુ-ડલહાઉસી વાસ અને વિશ્વપ્રવાસનાં આ વર્ષોજીવનનિષ્ઠ અધ્યાત્મ અગર અધ્યાત્મનિષ્ઠ જીવનની રીતે તેમ શિબિરો ને સંવાદોના દોર વચ્ચે જાહેર જીવન સાથે (એમાં સીધાં ન પડ્યાં હોય ત્યારે પણ) સાર્થક સંધાનનાં રહ્યાં. એમને એટલું અવશ્ય સમજાઈ રહ્યું હોવું જોઈએ કે ગંગાસતી ને પાનબાઈએ ‘નહીં વરણ, નહીં વેશ’નો ને એવાં ‘નવલા દેશ’નો સાક્ષાત્કાર મનોમય જગતમાં કર્યે નભી ગયું હશે, પણ ગાંધી પછીની દુનિયામાં આ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષ સમાજજીવનમાં કરવો રહે છે. કટોકટી સામેના લોકસંઘર્ષમાં પોતાની રીતે સહભાગિતા, જેપી જનતા પર્વે એવલાતું લાગ્યું ત્યારે ‘આપે (જેપીએ) ચેતાવેલી મશાલને બુઝાવા નહીં દઈએ’ની ભૂમિકાએથી લોકજાગૃતિ-લોકશક્તિ અભિયાનો, ધર્મસંપ્રદાયવાદથી મુક્ત એવી આધ્યાત્મિક લોકશાહીનું એમનું અધિષ્ઠાન, સાંકડા ખયાલોથી મુક્ત નવી દુનિયા માટેની મથામણમાં આસામના છાત્ર આંદોલનથી માંડીને વાલેસાના સોલિડારિટી આંદોલન તેમ ગ્રીન મૂવમેન્ટના મિત્રો સાથે દિલી આપવે, ગુજરાત બિરાદરી થકી નિસબત ધરાવતા નાગરિકો પેદા કરવાનો પ્રયાસ, યુનાઈટેડ નેશન્સને સ્થાને યુનાઈટેડ પીપલ્સની પરિકલ્પના, દક્ષિણ એશિયાઈ બિરાદરી... શું સંભારવું ને શું ભૂલવું. કહ્યું ને તાઈ એટલે તાઈ.

(સદ્ભાવ : ઈન્ટરનેટી ગુજરાતી દૈનિક : “સમાન્તર ગુજરાત”, ૧૨.૦૩.૨૦૦૮)

<http://www.opinionmagazine.net/Samantar-Gujarat>

કિસા ગોતમી અને ભગવાન બુદ્ધની ક્ષમાયાચના સાથે કિસા ગોતમીને એક દીકરો હતો. એકનો એક. એક દિવસ એ દીકરાનું અવસાન થયું. કિસા ગોતમીને થયું: મારો દીકરો બિમાર પડ્યો લાગે છે. લાવ, એના માટે દવા લઈ આવવા દે. એટલે એ તો પોતાના દીકરાને હાથમાં ઊંચકીને ગઈ આડોશીઓ પાડોશીઓ પાસે અને કહેવા લાગી : મારા દીકરો બિમાર છે. એને સાજી કરવાની કોઈ દવા આપો. આડોશી પાડોશીઓને લાગ્યું કે ગોતમીએ સૂઝબૂઝ ગુમાવી દીધી છે. એનો દીકરો માંદો નથી પડ્યો પણ એનું તો અવસાન થયું છે. એટલે એમણે કિસા ગોતમીને કહ્યું પણ ખરું કે બહેન તારા દીકરાનું અવસાન થયું છે. એ ક્યારે ય સાજી નહીં થઈ શકે. પણ, કિસા ગોતમીએ એમની વાત ન માની. એ તો બસ પોતાના દીકરાનો મૃતદેહ હાથમાં લઈને અહીંથી ત્યાં ફરવા લાગી અને દીકરાને સાજી કરવાની દવા માગવા લાગી. આખરે એને એક માણસ મળ્યો.

એણે એને કહ્યું : ગોતમી, મારી પાસે તારા દીકરાને સાજી કરવાની કોઈ દવા નથી. પણ હું તારા દીકરાને સાજી કરી શકે એવા એક વૈદને જાણું છું. તું એની પાસે તારા દીકરાને લઈ જા.

એ માણસની વાત સાંભળતાં જ ગોતમી તો રાજીની રેડ થઈ ગઈ.

કહેવા લાગી: જલદી બતાવો એ વૈદનું નામ. હું હમણાં જ એમની પાસે દોડી જાઉં. પેલા માણસે કહ્યું જોડેના જંગલમાં શાક્યમુનિ બુદ્ધ રહે છે. એમની પાસે જા. એ એક માત્ર એવા વૈદ છે જે તારા દીકરાને સાજી કરી શકશે.

પછી ગોતમી તો ગઈ જોડેના જંગલમાં રહેતા બુદ્ધ પાસે. એમને પગે પડી કહેવા લાગી : હે પ્રભુ, મારા દીકરાને સાજી કરવાની દવા આપો.

બુદ્ધ ગોતમીને ઘણું સમજાવ્યું કે એનો દીકરો મરણ પામ્યો છે અને મરણની કોઈ જ દવા નથી. પણ, ગોતમીનો પુત્રપ્રેમ એને બુદ્ધ ભગવાનની વાત સ્વીકારવા દેતો ન હતો. આખરે બુદ્ધ ભગવાને એને કહ્યું : ગોતમી, જા, એવા કોઈ પણ ગુજરાતી સાહિત્યકારને ત્યાંથી મુઠ્ઠીભર રાઈ લઈ આવ જોણે કદી. પણ પોતાના સર્જન પર શરણશીલતાનો પડછાયો સરખો ન પડવા દીધો હોય. હું એ રાઈમાંથી તારા દીકરાને સાજી કરવાની દવા બનાવી આપીશ.

ગોતમી કહે : અરે, એમાં તો શી મોટી વાત છે. હું હમણાં જ મુઠ્ઠીભર રાઈ લઈ આવું છું. ગોતમી તો એના દીકરાના મૃતદેહને બુદ્ધ પાસે મૂકીને આવી એક ગુજરાતી સાહિત્યકાર પાસે. કહેવા લાગી : મારે એક મુઠ્ઠી રાઈ જોઈએ છે, આપશો ? સાહિત્યકાર કહે : હા, કેમ નહીં ? ગોતમીએ કહ્યું : પણ, જો તમે શરણશીલતાથી તમારી સર્જકતાને અભડાવી હશે તો તમારા ઘરની રાઈ મારે નહીં ચાલે. સાહિત્યકાર થોડો વિચારમાં પડી ગયો અને પછી બોલ્યો : મેં કદી પણ મારી સર્જકતાને શરણશીલતાથી અભડાવી નથી. મારી રાઈ તને જરૂર કામ લાગશે. એમ કહીને તેણે ગોતમીને મુઠ્ઠી રાઈ આપી. ગોતમી તો રાઈ લઈને ગઈ બુદ્ધ પાસે અને કહેવા લાગી : હે પ્રભુ, આ રહી એક મુઠ્ઠી રાઈ. હું એવા એક સાહિત્યકારને ત્યાંથી આ રાઈ લાવી છું જોણે કદી. પણ શરણશીલતાનો છાંયો એના સર્જન પર પડવા દીધો નથી.

બુદ્ધ ગોતમીની વાત સાંભળતા જ થોડી વાર તો વિચારમાં પડી ગયા. પછી બોલ્યા : ગોતમી, જા. એ મુઠ્ઠી રાઈને તારા દીકરાના માથા પર પાંચ વાર ફેરવ. જે એ સાહિત્યકાર સાચું બોલ્યો હશે તો તારો દીકરો અંગ મરડતો જ ઊભો થઈ જશે. પછી ગોતમીએ પેલી મુઠ્ઠી રાઈ પોતાના દીકરાના માથા પર પાંચ વાર ફેરવી. પણ કશું જ ન થયું. છોકરો નિશ્ચેતન જ પડી રહ્યો. એ જોઈને બુદ્ધ જરાક મલક્યા.

બુદ્ધને મલકતા જોઈ. ગોતમીએ કહ્યું : પ્રભુ, ગુજરાતી સાહિત્યકારોનો તોટો નથી. હું બીજા કોઈક સાહિત્યકારને ત્યાંથી મુઠ્ઠી રાઈ લઈ આવીશ. મને ત્યાં જઈને પાછા આવતાં વાર નહીં લાગે. બુદ્ધે કહ્યું : ભલે, તો એમ કર.

ગોતમી તો પોતાના દીકરાને બુદ્ધ પાસે મૂકીને પાછી ગઈ, બીજા સાહિત્યકારને ત્યાં. એણે પણ કહ્યું કે હા, મેં કદી પણ શરણશીલતાનો છાંયો મારા સર્જન પર પડવા દીધો નથી. લે, લઈ જા આ મુઠ્ઠી રાઈ. ગોતમી તો પેલા સાહિત્યકારે આપેલી મુઠ્ઠી રાઈ લઈને ગઈ પાછી બુદ્ધ પાસે. બુદ્ધે કહ્યું : ભલે,

ફેરવ એ રાઈને પાંચ વાર તારા દીકરાના માથા પર. ગોતમીએ એમ કહ્યું. તો પણ, એનો દીકરો તો નિશ્ચેતન જ પડી રહ્યો.

ત્યાર પછી ગોતમી એક પછી એક મોટા ભાગના ગુજરાતી સાહિત્યકારોના ઘેર રાઈ માગવા ગઈ. એ બધા જ સાહિત્યકારોએ એને એક જ વાત કરી : એમણે કદી પણ શરણશીલતાનો સ્વીકાર કર્યો નથી અને એ સાહિત્યકારોએ ગોતમીને એક એક મુઠ્ઠી રાઈ આપી. ગોતમીએ તમામ સાહિત્યકારોએ આપેલી રાઈને એક પછી એક પોતાના દીકરાના માથા પર ફેરવી પણ એનો દીકરો કદી પણ સાજી ન થયો. પછી તો બુદ્ધ પણ ત્યાંથી બીજી ચાલ્યા ગયા.

કહેવાય છે કે ગોતમીને હજી પણ એક મુઠ્ઠી રાઈની જરૂર છે. છે કોઈ એવો ગુજરાતી સાહિત્યકાર જોણે કદી પણ, ક્યારે ય પણ, કોઈ પણ સ્વરૂપે શરણશીલતાનો જરા સરખો પણ પડછાયો પડવા ન દીધો હોય પોતાના સર્જન પર ? બુદ્ધની કૃપાથી ગોતમીના દીકરાનું શબ હજી સડ્યું નથી.

(સદ્ભાવ : “નિરીક્ષક”, ૧ નવેમ્બર, ૨૦૦૮)

વિમલાતાઈ એટલે વિમલાતાઈ

• પ્રકાશ ન. શાહ

વતન કી ખાક મેં મિટ જાને કો જી કરે

સિંધુ ઓ બ્રહ્મપુત્રમેં ધુલ જાને કો જી કરે

વિમલાતાઈ ગયાં. છયાસી વરસનું પુણાર્થુષ, ક્ષણેક્ષણમાં જીવન ભરીને એમણે જીવી જાણ્યું અને સત્યાસીમે વરસે ધુળટીને દિવસે હિમાલયજૂના આબુજીનો ગોદમાં એ અનંતમાં લય પામ્યાં. શરીર સહજક્રમે સંકેલાતું આવતું હતું. હજી નવેમ્બરમાં ‘ચેતના’ની વૈજ્ઞાનિક ગવેષણાના ઉપક્રમ સાથે એમના સૂચનથી દેશપરદેશના મિત્રો આબુમાં મળ્યા ત્યારે પણ એમને સારું એમાં પ્રત્યક્ષ ભળવું શક્ય નહોતું. અંતેવાસીઓને સમજવા લાગ્યું હતું કે તરતના મહિનાઓમાં, કહો કે શિવરાત્રિ- રામનવમીના અરસામાં તાઈ દેહ મૂકશે, અને ધુળટીએ તો...

કેવી રીતે ઓળખાવીશું વિમલાતાઈને? ભાઈ, વિમલાતાઈ એટલે

વિમલાતાઈ. આપણી સગવડ માટે વિશેષણો તો પ્રયોજી શકીએ. વિદૂષી કહીએ, જીવનસાધક કહીએ, મરમી ચિંતકથી માંડીને ભૂદાનકાળનાં ઝંઝાવાતી ઝુંબેશકાર સહિતની ઓળખો પ્રયોજીએ. પણ આ એકોએક શબ્દને અને વિશેષણને ખુદને ઓળખાવે એવાં એ હતાં. માટે કહ્યું કે વિમલાતાઈ એટલે વિમલાતાઈ.

નાનપણમાં મિત્રો સાથે મળીને વિવેકાનંદ મંડળ જેવી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતી આ મેઘાવી છોકરીના રંગઢંગ એવા બિનટુનિયાદારી હતા કે કોઈ કુટુંબીજનોના કદ્યાથી એ કોઈ મનોરોગી તો નથી ને એવી દાકતરી તપાસ કરાવાયાનુંયે સાંભળ્યું છે. હતીયે ફાંટાબાજ. આંતરકોલેજ વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં છોકરીને નહીં મોકલવાનો વાણલખ્યો નિયમ ચાલ્યો આવતો હતો એના વિરોધમાં કોલેજ છોડી દીધેલી! રાષ્ટ્રસંત તુકડોજી મહારાજ અને સર્વોદયચિંતક દાદા ધર્માધિકારી બેઉ સાથેનો નિકટનાતો, દરમિયાન, એના ભાવજગતનું ઘડતર જરૂર કરતો રો હશે. પણ કુમારી વિમલા ઠકાર એકદમ ઊંચકાયાં અને પોંખાયાં તે ૧૯૫૧-૫૨ આસપાસ. ફિલસૂફીમાં એમ.એ. થયેલાં અને વર્લ્ડ એસેમ્બલી ઓફ યુથ (વે) પ્રકારનાં આયોજનોમાં ભાગ લેવા પરદેશ ગયાં ત્યારે એવા કોઈક પ્રસંગે વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિતની નજરમાં એવાં વસી ગયાં કે એમણે ભાઈને (જવાહરલાલ નેહરુને) તાર કર્યો: આ તરુણીને ઝડપી લેવા જોવી છે!

જેકે દેશના ઘટનાક્રમ બાબતે દાદા ધર્માધિકારી સાથેના પત્રવ્યવહારથી વાકેફ વિમલાને ભૂદાન આંદોલનનાં ખંચાણ હતાં. ઝંઝાવાતી ઝુંબેશનાં એ વર્ષોમાં વિમલા જ્યપ્રકાશનાં વ્યાખ્યાનોની નોંધ લેનાર તરીકે, સ્વતંત્ર વક્તા (અનુસંધાન પાન ૨૨ પરે)